

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ 45ος • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 258 • ΙΟΥΛΙΟΣ – ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022 • ΤΑΜΟΥΖ 5782 – ΚΙΣΛΕΒ 5783

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT — AGAINST ANTISEMITISM — SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

CHAIRIED BY THE HONORABLE KOSTAS BAKOYANNIS, MAYOR OF ATHENS

NOVEMBER 30th - DECEMBER 1st 2022
ATHENS, GREECE

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

Joint Declaration of Second-Annual Mayors Summit Against Antisemitism in Athens, Greece Thursday, December 1st, 2022

This historic gathering stands as a symbol of hope and a promise for a better and more inclusive future amid a disturbing wave of antisemitic bigotry sweeping over the world.

We are saddened by today's resurgence of this age-old societal scourge. In too many cities across the globe, antisemitism is prevalent throughout public life, in the forms of physical violence, verbal harassment, political extremism, and targeted vandalism.

As municipal leaders, we have a unique ability to confront antisemitism at the local level, on the ground, where its effects are most viscerally felt by our Jewish constituents, and we must be vigilant against all modern and classical iterations of Jew-hatred.

We came from far and wide this week to Athens, Greece, to share innovative ideas and best practices in pursuit of a common goal—the ultimate eradication of religious hatred and prejudice from our communities.

Therefore, as this summit comes to an end, we, as partners in this critical endeavor, commit to fighting antisemitism in all its manifestations with a cities-oriented approach through cooperation in the following areas:

EDUCATING the public, particularly future generations, about the origins and impacts of antisemitism, the Holocaust, and Jewish heritage.

Prejudice is fueled by ignorance, and knowledge and familiarity are keys to building more tolerant societies.

RAISING the awareness of local law enforcement of the challenges faced by minority Jewish populations, and providing these agencies with the resources needed to effectively protect Jewish lives and property.

IDENTIFYING antisemitism wherever it appears, no matter the motive or ideology of its perpetrator.

To this end, we support the use of the International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) Working Definition of Antisemitism—and its 11 accompanying examples of specific discriminatory behaviors targeting the Jewish people—as a guide and educational tool to delineate contemporary antisemitism.

PROMOTING interfaith relations by fostering meaningful dialogue and exchanges between different communities in our cities, to nurture atmospheres of cross-religious solidarity and harmony.

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

2022 MAYORS SUMMIT
— AGAINST ANTISEMITISM —
SAFEGUARDING INCLUSIVE DEMOCRACY

Το ηθικό μας καθήκον: να μετατρέπουμε, καθημερινά, τη μνήμη σε πράξη

Της ΠτΔ ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΙΩΝΕΣ ΕΖΗΣΑΝ στον ελλαδικό χώρο οι Εβραίοι, αιώνες πλούτισαν με το πνεύμα, τις παραδόσεις τους και την ακάματη δραστηριότητά τους τον πολιτισμό της χώρας μας. Στο ιερό νησί της Δήλου υπάρχει η αρχαιότερη συναγωγή, οικο-

δομημένη πριν από 2.000 χρόνια. Επιγραφές από την ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα χρονολογούμενες από τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. μαρτυρούν αδιαμφισβήτητα την παρουσία τους. Τον 2ο αιώνα π.Χ. ο Υρκανός, ηγέτης της εβραϊκής κοινότητας των Αθηνών, τιμήθηκε με την ανέγερση ανδριάντα του στην αγορά. Όταν ο Απόστολος Παύλος επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, βρήκε εκεί οργανωμένη ισραηλιτική κοινότητα, όπως και στους Φιλίππους, στη Βέροια, στην Κόρινθο και πιθανόν και στην Αθήνα.

ΟΙ ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΟΙ, πλήρως ενσωματωμένοι στον ελληνικό πολιτισμό Ρωμαϊότες Εβραίοι, οι οποίοι μετοίκησαν στα Ιωάννινα μετά την καταστροφή του Ναού του Σολομώντα, και αργότερα, κατά τον 15ο αιώνα, οι Σεφαραδίτες,

που μετά τον διωγμό τους από την ιβηρική χερσόνησο εγκαταστάθηκαν σε πολλές περιοχές της Ελλάδας και ιδίως στη Θεσσαλονίκη, τη «Μητέρα του Ισραήλ», όπως αποκαλούνταν η πόλη κατά το παρελθόν, αποτέλεσαν ένα ζωντανό και στιβαρό κομμάτι της ελλη-

νικής κοινωνίας. Υφαντουργοί, μεταξουργοί, βυρσοδέψες, έμποροι, κυριάρχησαν στην οικονομική ζωή πολλών πόλεων, ενώ η πληθωρική πνευματική ζωτικότητα των κοινοτήτων τους άφησε έντονα ίχνη στην πολιτιστική ζωή και τη διανοήση της χώρας μας.

Η ΜΑΚΡΑΙΩΝΗ ΕΒΡΑΪΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ στην Ελλάδα διακόπηκε βάρβαρα με το Ολοκαύτωμα, στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Εξοντώθηκαν πάνω από 65.000 Έλληνες εβραϊκού θρησκευάτος, το 87% του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας. Με τον αφανισμό τους, δεν χάθηκε μόνον ένα αναντικατάστατο μέρος των συμπολιτών μας, αλλά και ένα σημαντικό κομμάτι της πολυπολιτισμικής μας παράδοσης. Στη γερμανοκρατούμενη βόρεια Ελλάδα, ο εκτο-

Συνέχεια στη σελ. 54

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Η Κοινή Διακήρυξη που συνυπέγραψαν Δήμαρχοι απ' όλον τον κόσμο κατά την 2η Σύνοδο Κορυφής Δημάρχων κατά του Αντισημιτισμού (Αθήνα, 30/11/22 - 1/12/22).

2^Η ΣΥΝΟΔΟΣ ΚΟΡΥΦΗΣ ΔΗΜΑΡΧΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΤΙΣΗΜΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Η 2^η Σύνοδος Κορυφής Δημάρχων κατά του Αντισημιτισμού (2022 Mayors Summit Against Antisemitism -MSAA), πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα, την Τετάρτη 30 Νοεμβρίου και την Πέμπτη 1η Δεκεμβρίου 2022, με οικοδεσπότη τον Δήμαρχο Αθηναίων και Πρόεδρο του MSAA 2022, Κώστα Μπακογιάννη. Ήταν η μεγαλύτερη συνάντηση Δημάρχων, στο πλαίσιο των παγκόσμιων δράσεων κατά του αντισημιτισμού. Περισσότεροι από 25 Δήμαρχοι και δεκάδες αξιωματούχοι της τοπικής αυτοδιοίκησης -εκπροσωπώντας 17 εκατομμύρια πολίτες από την Ευρώπη, την Αμερική και την Αφρική- συμμετείχαν στην Σύνοδο και μοιράστηκαν βέλτιστες πρακτικές και τις προτάσεις τους για την καταπολέμηση του μίσους, του φανατισμού και του αντισημιτισμού, διαφυλάσσοντας ένα κοινό δημοκρατικό μέλλον στις πόλεις τους και μεταδίδοντας ένα ηχηρό μήνυμα σε όλον τον κόσμο.

Η φετινή Σύνοδος Κορυφής ήταν συνδιοργάνωση του Δήμου Αθηναίων, του Οργανισμού Combat Antisemitism Movement (CAM) και του Centre for Jewish Impact, σε συνεργασία με τις Εβραϊκές Ομοσπονδίες της Βόρειας Αμερικής.

Στην έναρξη των εργασιών της Συνόδου, που έγινε σε επίση-

μο δείπνο στο ξενοδοχείο Grand Hyatt, μίλησαν η Πρόεδρος της Δημοκρατίας **Κατερίνα Σακελλαροπούλου**, ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης **Παναγιώτης Πικραμμένος**, ο Δήμαρχος Αθηναίων **Κώστας Μπακογιάννης**, ο Δήμαρχος της Νέας Υόρκης **Eric Adams**, ο οποίος μάλιστα βραβεύτηκε από το CAM για την αφο-

σίωσή του στον αγώνα κατά του αντισημιτισμού και της μισαλλοδοξίας. Μίλησαν επίσης, ο Πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος **Δαβίδ Σαλτιέλ** και εκ μέρους των διοργανωτών, ο Διευθύνων Σύμβουλος του CAM **Sacha Roytman** και ο Πρόεδρος του Centre for Jewish Impact **Robert Singer**.

Στο πλαίσιο του δειπνου, ο κ. Μπακογιάννης -εκ μέρους των διοργανωτών του Συνεδρίου- απένειμε στον ακτιβιστή και διεθνή **μπασκετμπολίστα Enes Kanter Freedom**, τιμητική πλακέτα για την ενεργό δράση του στην υπεράσπιση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, στην Ελευθερία και στην καταπολέμηση του μίσους.

Η δεύτερη ημέρα της Συνόδου περιελάμβανε, εκτός από τις τοποθετήσεις των δημάρχων, την ομιλία του Προέδρου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών **Αλβέρτου Ταραμπουλούς**. Οι Σύεδροι απέτισαν φόρο

τιμής στα θύματα του ναζισμού, με επίσκεψή τους στο Μνημείο Ολοκαυτώματος, όπου έγινε κατάθεση στεφάνων, ενώ ακολούθησε συνεδρία στη Συναγωγή Αθηνών.

Η Σύνοδος ολοκληρώθηκε το βράδυ της 1ης Δε-

κεμβρίου 2022 με την υπογραφή της Κοινής Διακήρυξης των Δημάρχων κατά του Αντισημιτισμού, που δημοσιεύεται παρακάτω. Ακολουθούν οι ομιλίες του Δημάρχου Αθηναίων, του Δημάρχου της Νέας Υόρκης και του διεθνούς μπασκετμπολίστα Enes Kanter, ενώ η ομιλία της Προέδρου της Δημοκρατίας δημοσιεύεται στο παρόν τεύχος ως κύριο άρθρο.

ΚΟΙΝΗ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ

της 2^{ης} Συνόδου Κορυφής Δημάρχων κατά του Αντισημιτισμού

Aυτή η ιστορική συγκέντρωση αποτελεί σύμβολο ελπίδας και υπόσχεση για ένα καλύτερο και πιο πολυσυλλεκτικό μέλλον εν μέσω ενός ανησυχητικού κύματος αντισημιτικού φανατισμού που σαρώνει τον κόσμο.

Λυπούμαστε για τη σημερινή αναζωπύρωση αυτής της πανάρχαιας κοινωνικής μάστιγας. Σε πάρα πολλές πόλεις ανά τον κόσμο, ο αντισημιτισμός είναι διαδεδομένος σε όλη τη δημόσια ζωή, με τις μορφές της σωματικής βίας, της λεκτικής παρενόχλησης, του πολιτικού εξτρεμισμού και του στοχευμένου βανδαλισμού.

Ως δημοτικοί ηγέτες, έχουμε τη μοναδική δυνατότητα να αντιμετωπίσουμε τον αντισημιτισμό σε τοπικό επίπεδο, επί τόπου, όπου η επίδρασή του γίνεται πιο έντονα αισθητή στους Εβραίους δημότες μας, και πρέπει να είμαστε σε επαγρύπνηση έναντι όλων των σύγχρονων και κλασικών εκφράσεων του μίσους κατά των Εβραίων.

Ήρθαμε από πολύ μακριά αυτή την εβδομάδα στην Αθήνα, στην Ελλάδα, για να

μοιραστούμε καινοτόμες ιδέες και βέλτιστες πρακτικές για την επιδίωξη ενός κοινού στόχου –την τελική εξάλειψη του θρησκευτικού μίσους και των προκαταλήψεων από τις κοινωνότητές μας.

Ως εκ τούτου, καθώς η σύνοδος κορυφής φτάνει στο τέλος της, εμείς, ως εταίροι σε αυτό το κρίσιμο εγχείρημα, δεσμευόμαστε να καταπολεμήσουμε τον αντισημιτισμό σε όλες τις εκφάνσεις του με μια προσέγγιση προσανατολισμένη στις πόλεις μέσω της συνεργασίας στους ακόλουθους τομείς:

Στην Παιδεία του κοινού, ιδιαίτερα των μελλοντικών γενεών, γύρω από την προέλευση και τις επιπτώσεις του αντισημιτισμού, του Ολοκαυτώματος και της εβραϊκής κληρονομιάς.

Η προκατάληψη τροφοδοτείται από την άγνοια και η γνώση και η εξοικείωση είναι τα κλειδιά για την οικοδόμηση πιο ανεκτικών κοινωνιών.

Στην ενημέρωση των τοπικών αρχών επιβολής του νόμου για τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι μειονοτικοί εβραϊ-

κοί πληθυσμοί και στην παροχή των πόρων που απαιτούνται ώστε οι υπηρεσίες αυτές να προστατεύσουν αποτελεσματικά τη ζωή και την περιουσία των Εβραίων.

Στον εντοπισμό του αντισημιτισμού, όπου κι αν εμφανίζεται, ανεξάρτητα από το κίνητρο ή την ιδεολογία του δράστη του.

Για τον σκοπό αυτό, υποστηρίζουμε τη χρήση του λειτουργικού Ορισμού του Αντισημιτισμού της Διεθνούς Συμμαχίας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος (IHRA) -και των 11 συνοδευτικών παραδειγμάτων συγκεκριμένων συμπεριφορών διακρίσεων που στοχεύουν τον εβραϊκό λαό- ως οδηγό και εκπαιδευτικό εργαλείο για την οριοθέτηση του σύγχρονου αντισημιτισμού.

Στην προώθηση των διαθρησκευτικών σχέσεων υιοθετώντας τον ουσιαστικό διάλογο και τις ανταλλαγές απόψεων μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων στις πόλεις μας, για την καλλιέργεια κλίματος διαθρησκευτικής αλληλεγγύης και αρμονίας.

Αθήνα, 1^η Δεκεμβρίου 2022

ΚΩΣΤΑΣ ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ

Δήμαρχος Αθηναίων

Μπορούμε και πρέπει να εμποδίσουμε την πολιτική του φόβου να επισκιάσει την πολιτική της ελπίδας

Είναι τιμή μου που σας καλωσορίζω στην Αθήνα. Ιδιαίτερα όσους από εσάς, φίλους και συναδέλφους, ταξίδεψαν από μακριά. Η παρουσία σας εκτιμάται βαθύτατα. Και φυσικά, είμαι ειλικρινά ευγνώμων σε όλους τους συνδιοργανωτές μας και ιδιαίτερα το Combat Antisemitism Movement (CAM) και το Centre for Jewish Impact που κατέστησαν δυνατή αυτή τη σύνοδο κορυφής κατά των κινδύνων του μίσους και της μισαλλοδοξίας.

Κυρίες και κύριοι,

Επιτρέψτε μου να ξεκινήσω με μια προσωπική ιστορία. Είμαι περήφανος εγγονός ενός χριστιανορθόδοξου, ιερέα του χωριού. Ψηλά στα βουνά, σε μια κοινότητα με μερικές δεκάδες ψυχές, ο παππούς μου ήταν ταυτόχρονα δάσκαλος, δικαστής, ψυχολόγος και σύμβουλος γάμου. Η πλησιέστερη πόλη ήταν πολύ μακριά και εκεί συντηρούσε μια βιβλιοθήκη με 20 βιβλία όλα κι όλα, τα οποία διάβαζε με το φως ενός κεριού. Τα αγαπημένα του αναγνώσματα ήταν η Βίβλος, το Κοράνι και η Τορά.

Βλέπετε, η ανεκτικότητα, η συμπόνοια και ο σεβασμός ξεκινούν από το σπίτι. Στις κοινότητές μας, στις πόλεις μας. Από τις ρίζες μας.

Γι' αυτό ο ρόλος των τοπικών αρχών είναι καταλυτικός στη μάχη κατά της μισαλλοδοξίας. Στην τελική ανάλυση, οι πόλεις είναι οι θεσμοί που βρίσκονται πιο κοντά στον λαό. Η τοπική αυτοδιοίκηση καλείται να ενσωματώσει το αίσθημα των πολιτών και τους αγώνες τους στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Σε αυτή τη διαδικασία έχουμε πολιτική και προσωπική ευθύνη να προστατεύσουμε τους πιο αδύναμους και να ενδυναμώσουμε τους λίγους. Με λόγια και με πράξεις.

Αυτή είναι η ευθύνη που μας φέρνει σήμερα όλους

εδώ. Συναντήσεις κορυφής όπως αυτή παρέχουν την πολύτιμη ευκαιρία να μοιραστούμε πρακτικές και να μάθουμε ο ένας από τις εμπειρίες του άλλου ώστε να οικοδομήσουμε τις κοινωνίες μας με μεγαλύτερη ανεκτικότητα και ανθεκτικότητα.

Επί της ουσίας, η συνάντηση αυτή δεν είναι απλώς μια ενέργεια για να προβληματιστούμε, είναι μια γενεσιουργός πρωτοβουλία μεταμορφωτικής δράσης. Και γι' αυτό είναι τόσο επίκαιρη όσο και επιτακτική.

Η σύγχρονη ζωή παλεύει ενάντια στις μορφές του αρχαιότερου μίσους στον κόσμο που αναβιώνουν και πάλι. Τροφοδοτούμενη από την οικονομική αβεβαιότητα και την πολιτική αναταραχή, η μηχανή του κακού επιταχύνει τους ρυθμούς της.

Η μισαλλοδοξία συνιστά άμεση απειλή για τον δημοκρατικό τρόπο ζωής μας. Δεν έχει καμιά θέση στις κοινωνίες μας γι' αυτό και οφείλουμε να συνεργαστούμε, ώστε να την απομονώσουμε και να την εξαλείψουμε.

Και για αυτό είμαι υπερήφανος που υπηρετώ τη σπουδαία πόλη των Αθηνών, μια πόλη εδραιωμένη στις φιλελεύθερες αρχές και αξίες. Εδώ, γεννήθηκε η Δημοκρατία και εδώ -από αρχαιότατων χρόνων- έχουμε στην καρδιά και το μυαλό μας τον ορθό διάλογο, τον διάλογο χωρίς αποκλεισμούς. Ταυτόχρονα, η Αθήνα είναι η πόλη η οποία καλλιέργησε βα-

θιές και ουσιαστικές σχέσεις με την εβραϊκή κοινότητα επί χιλιάδες χρόνια και μέχρι σήμερα αποτελεί τόπο ανεκτικότητας, προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας για την εβραϊκή της κοινότητα.

Ωστόσο, την προηγούμενη δεκαετία, υπήρξε μια εποχή που η Αθήνα έμοιαζε με τη δημοκρατία της Βαϊμάρης. Η μεγαλύτερη οικονομική κρίση στην καταγεγραμμένη ιστορία της, επέτρεψε στις διακρίσεις, το μίσος και τον φασισμό, να μπουν στο ελληνικό κοινοβούλιο. Ναι, είναι δυστυχώς αλήθεια ότι η νεοναζιστική Χρυσή Αυγή γεννήθηκε στους αθηναϊκούς δρόμους. Αλλά πέθανε και σε ένα αθηναϊκό δικαστήριο... Η κρίση δεν αφήνει κανέναν αλώβητο, αλλά σίγουρα βγήκαμε από αυτήν με πιο ανθεκτικούς θεσμούς και με μια πιο ισχυρή δημοκρατία.

Μην πλανάσθε. Δεν είναι ώρα να εφησυχάσουμε ούτε και να παραμείνουμε αδιάφοροι. Απλώς κοιτάξτε την Ε.Ε. και τις ΗΠΑ αυτή τη στιγμή, όπου ο εξτρεμισμός και το μίσος εξαπλώνονται σε πολλά κράτη-μέλη. Πρέπει να παραμείνουμε σε εγρήγορση... Η απειλή της μισαλλοδοξίας, του μίσους και του αντισημιτισμού, απέχουν μόνο μέχρι τις επόμενες εκλογές.

Κάθε φορά που οι δυσκολίες τρέφουν το μίσος και δημιουργούν τους «Άλλους», οδηγώντας σε ένα κοινωνικό στίγμα που χωρίζει τους ανθρώπους, τότε εμείς επιβάλλεται να βρισκόμαστε ακόμη περισσότερο σε επιφυλακή. Να αγωνιζόμαστε με νύχια και με δόντια, να αντέχουμε και να εμμένουμε στην απόφασή μας να παραμένουμε ανοιχτοί, συμπεριληπτικοί και πολιτισμένοι.

Το χρωστάμε ο ένας στον άλλον, και πάνω από όλα στους πολίτες μας: Οφείλουμε να είμαστε η καλύτερη εκδοχή του εαυτού μας. Μπορούμε και πρέπει να εμποδίσουμε την πολιτική του φόβου να επισκιάσει την πολιτική της ελπίδας.

Αυτή είναι και η ουσία του διαθρησκευτικού διαλόγου. Δεν είμαστε εδώ ούτε ως εχθροί ούτε ως ξένοι. Είμαστε όλοι ενωμένοι με νήματα ιστορίας, κοινότητας, θρησκείας και πολιτισμού. Νήματα που θέλουμε να γίνουν δεσμοί όχι δεσμά.

Με τα περίφημα λόγια του Νέλσον Μαντέλα: «*Κανείς δεν γεννιέται μισώντας έναν άλλον λόγω του χρώματος του δέρματός του, ή της καταγωγής του ή της θρησκείας του*», σας ευχαριστώ πολύ για την προσοχή σας και, για άλλη μια φορά, σας καλωσορίζω στην Αθήνα.

ΕΡΙΚ ΑΝΤΑΜΣ

Δήμαρχος της Νέας Υόρκης

Το ριγκ είναι στους δρόμους των πόλεών μας

Ο Δήμαρχος της Νέας Υόρκης στην ομιλία του, μετά την παραλαβή του βραβείου σε αναγνώριση της δράσης του για την καταπολέμηση του αντισημιτισμού, αναφέρθηκε στον αντισημιτισμό με την παραβολή του βατράχου -την οποία είπε ότι θυμόταν ως επιστημονικό πείραμα από τα σχολικά του χρόνια. «Κατά το πείραμα ο βάτραχος πηδούσε αμέσως έξω από το νερό όταν αυτό ήταν καυτό. Ωστόσο, αν ο βάτραχος βρισκόταν στο νερό και η θερμοκρασία αυξανόταν σταδιακά, θα έμενε εκεί και θα έβραζε μέχρι θανάτου».

«Εκεί βρισκόμαστε αυτή τη στιγμή, με τον αντισημιτισμό και το μίσος να είναι διάχυτα όχι μόνο στη χώρα μας, στην Αμερική, αλλά και σε ολόκληρο τον κόσμο», είπε ο Ε. Άνταμς. «Η θερμοκρασία αυξάνεται τόσο σιγά που έχουμε επιτρέψει στον αντισημιτισμό να αποτελεί κανονικότητα σε κάθε πλευρά της ζωής μας. Τον έχουμε συνηθίσει».

Επίσης, αποκάλυψε τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης «τη φλόγα που συνεχίζει να τροφοδοτεί το μίσος που βλέπετε».

«Όσοι μισούν δεν είναι πλέον απομονωμένοι στις γωνιές των δωματίων τους ή των σπιτιών τους ή στις λέσχες τους», είπε ο Άνταμς. «Τώρα έχουν δικτυωθεί για να δημιουργήσουν το μίσος που βιώνουμε». «Αυτοί που διαιώνίζουν το μίσος δεν θα έπρεπε να έχουν πέντε εκατομμύρια ακόλουθους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ενώ όσοι από εμάς

υπερασπιζόμαστε το σωστό να έχουμε μόνο 100.000!» πρόσθεσε με έμφαση ο Ε. Άνταμς.

Ο Δήμαρχος της Νέας Υόρκης μοιράστηκε μία ακόμη παιδική ανάμνηση από την εποχή που πυγμαχούσε. Είπε ότι τα πήγαινε καλά στη διάρκεια της προπόνησης, αλλά συχνά «έτρωγε ξύλο» την ημέρα του αγώνα, όταν ανέβαινε στο ρινγκ. Ο προπονητής του έλεγε ότι δίνει τις «καλύτερες μάχες» του στο γυμναστήριο.

«Αυτό είναι το γυμναστήριο», είπε ο Άνταμς, αναφερόμενος στην αίθουσα, το κοινό της οποίας περιλάμβανε δημάρχους απ' όλο τον κόσμο και άλλους δημοτικούς αξιωματούχους. «Εδώ δεν είναι το ρινγκ. Το ρινγκ βρίσκεται στους δρόμους των πόλεων μας».

Ο Άνταμς μίλησε, επίσης, για το πώς η εβραϊκή οργάνωση ασφαλείας «Community Security Initiative» βοήθησε στη σύλληψη δύο ανδρών, στις 20 Νοεμβρίου, που σχεδίαζαν να επιτεθούν σε μια συναγωγή στη Νέα Υόρκη.

«Χάρη σε μια εβραϊκή οργάνωση, η οποία παρακολουθούσε τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τις πλατφόρμες ανταλλαγής μηνυμάτων, μπόρεσε να δοθεί έγκαιρα σήμα προειδοποίησης για να κινητοποιηθούν οι αρχές επιβολής του νόμου. Αυτός είναι ο συνασπισμός και ο συντονισμός που χρειαζόμαστε», είπε ο Άνταμς.

Ο Δήμαρχος της Νέας Υόρκης μίλησε επίσης για το πώς η πρωτοβουλία του «Breaking Bread» («Τρώμε μαζί») — στην οποία άνθρωποι από διαφορετικές εθνοτικές ομάδες κάθονται στο ίδιο τραπέζι για να γευματίσουν μαζί — μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την καταπολέμηση του μίσους. Ο Άνταμς είχε παρουσιάσει το πρόγραμμα πριν από μία εβδομάδα σε μια συνάντηση κλεισμένων των θυρών με το Διαθρησκειακό Συμβούλιο Ασφαλείας της Νέας Υόρκης. «Δεν το συνειδητοποιούμε, αλλά είμαστε περιορισμένοι άνθρωποι. Έχουμε την έμφυτη τάση να συναναστρεφόμαστε μόνο με εκείνους που μας μοιάζουν, που μιλούν σαν εμάς, τρώνε το ίδιο φαγητό, κάνουν τα ίδια πράγματα, μιλούν την ίδια γλώσσα με εμάς. Ήρθε η ώρα να απελευθερωθούμε από αυτό», δήλωσε ο νεοϋορκέζος Δήμαρχος.

Αναφερόμενος στον πολυάριθμο εβραϊκό πληθυσμό της Νέας Υόρκης, αναφέρθηκε στο Μεγάλο Μήλο ως το «Τελ Αβίβ της Αμερικής».

Πρόσθεσε, τέλος, ότι το κλειδί για την επιτυχία στην καταπολέμηση του μίσους «βρίσκεται στους δημάρχους».

«Οι δήμαρχοι είναι οι πόλεις. Λύνουμε τα εθνικά προβλήματα σε τοπικό επίπεδο. Αυτό το βραβείο είναι μόνο η αρχή αυτού που θέλω να δείξω στα επιτεύγματά μου ως δήμαρχος της πόλης της Νέας Υόρκης σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο πολεμάμε και νικάμε τον αντισημιτισμό», είπε χαρακτηριστικά ο Ε. Άνταμς.

ΕΝΕΣ ΚΑΝΤΕΡ

Μπασκετμπολίστας

Έχουμε μόνον έναν κόσμο για να ζήσουμε. Πρέπει να βάλουμε στην άκρη τις διαφορές μας

Να σας εξηγήσω γιατί ένας Τούρκος μουσουλμάνος πολεμά κατά του αντισημιτισμού!

Θυμάμαι όταν ήμουν μικρός, 8 χρονών, κατέβηκα να παίξω με τους φίλους μου. Τότε η χώρα μου περνούσε μία πολύ δύσκολη πολιτική περίοδο. Αν είσαι πολιτικός στη χώρα μου, στην Τουρκία, το πρώτο πράγμα που κάνεις είναι να επιτίθεσαι, επιτίθεσαι στην Αμερική, επιτίθεσαι στο Ισραήλ... Κατέβηκα, λοιπόν, να παίξω και αυτό που είδα τότε με τάραξε. Οι μικροί μου φίλοι έκαιγαν αμερικάνικες σημαίες, έκαιγαν ισραηλινές σημαίες και έσπαγαν σταυρούς! Και όταν τους ρώτησα «Παιδιά, τί κάνετε;», μου απάντησαν «Α, αυτό που είδαμε στην τηλεόραση». Σοκαρίστηκα πραγματικά. Μου έδωσαν μάλιστα μια σημαία να την κάψω. Τρόμαξα τόσο που έτρεξα επάνω στο σπίτι και ρώτησα τη μαμά μου: «Μαμά, αυτά μου λένε οι φίλοι μου, ότι οι Αμερικανοί είναι κακοί, οι εβραίοι είναι κακοί, τί να κάνω;». Η μαμά μου είπε: «Δεν θα σου πω τι να κάνεις, αλλά μην μισήσεις κανέναν μέχρι να τον γνωρίσεις». Έτσι, εκεί-

Είμαι εδώ για να μάθω!

νη την ημέρα έδωσα αυτή την υπόσχεση.

9 χρόνια αργότερα, ήμουν 17, όταν ήρθα για πρώτη φορά στην Αμερική να παίξω μπάσκετ και να πάω σχολείο. Προσγειώθηκα και θυμάμαι ότι ήμουν αγχωμένος και ταυτόχρονα ενθουσιασμένος. Θυμάμαι ότι ήμουν με μερικούς από τους συναθλητές μου στην ομάδα και μου έλεγαν «έλα να σε πάμε να φάμε φαλάφελ, να σε πάμε στο τζαμί»... κι εγώ σκεπτόμουν «μα τί προσπαθούν να κάνουν;». Θυμάμαι όταν πήγα για πρώτη φορά σε Σαμπάτ. Πήρα τηλεφώνω τον Τούρκο φίλο μου, που ζει στην Αμερική, και του είπα: «Αν δεν σου έχω τηλεφωνήσει στις επόμενες δύο ώρες, κάλεσε την αστυνομία!». Για σκεφτείτε το λίγο.... Επί 17 χρόνια αυτό έβλεπα στη χώρα μου, αυτό έβλεπα στους φίλους γύρω μου. Δυστυχώς, ανρωτήσεις ανθρώπους που ζουν στη Μέση Ανατολή... στις τάξεις έχουν αμερικάνικες σημαίες και ισραηλινές σημαίες και αν είσαι μαθητής και δεν πατήσεις τις σημαίες, δεν σε δέχονται πλέον στην τάξη. Δεν είναι τρελό αυτό; Έτσι είχα μεγαλώσει μέχρι τα 17 μου. Πέρασα καταπληκτικά εκείνο το βράδυ. Ήταν από τα ωραιότερα δείπνα Σαμπάτ που συμμετείχα. Θυμάμαι, λίγο αργότερα ο Γεν. Πρόξενος της Βοστώνης με κάλεσε στην Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος. Είπα ΟΚ ας πάω, να φάω καλό κασέρ φαγητό και να μάθω τί έγινε. Θυμάμαι μια κυρία, ήταν γύρω στα 80, ήρθε σε αναπηρικό αμαξίδιο, με κοίταξε και είπε «Δεν έχω δει ποτέ τόσο ψηλό Εβραίο». Της απάντησα «Κυρία μου, είστε πολύ γλυκιά αλλά δεν

είμαι Εβραίος». «Και τί είσαι;» με ρώτησε. «Είμαι μουσουλμάνος», απάντησα. «Και τι κάνεις εδώ;» ρώτησε. «Είμαι εδώ για να μάθω», της απάντησα και εκείνη δάκρυσε.

Εκείνη την ημέρα έμαθα ότι αυτό πρέπει να το μεταδώσω στην επόμενη γενιά. Γιατί αυτό που μου σπαράζει την καρδιά είναι ότι υπάρχουν τόσο πολλοί νέοι στη Μέση Ανατολή που μεγαλώνουν και είναι αντισημίτες, είναι εναντίον της Δύσης και εναντίον της Αμερικής. Έτσι, αποφάσισα ότι πρέπει να κάνουμε κάτι για να το αλλάξουμε αυ-

τό. Γιατί είναι πάρα πολύ σημαντικό. Οπότε, σκέφτηκα: ας χρησιμοποιήσουμε το μπάσκετ σαν το μέσο που θα φέρει τους ανθρώπους κοντά. Έτσι, πριν λίγους μήνες οργάνωσα μια κατασκήνωση μπάσκετ στο Ισραήλ. Πρώτα πήγαμε στην Ιερουσαλήμ, μετά στη Χαίφα και στο Τελ Αβίβ. Ήταν η καλύτερη απόφαση που πήρα ποτέ. Προσκαλέσαμε παιδιά απ' όλο τον κόσμο. Μουσουλμάνους, Χριστιανούς, Εβραίους... και θυμάμαι μία Παλαιστίνια νεαρή κοπέλα, η οποία δεν ήθελε να έρθει στο Ισραήλ και στην κατασκήνωση –παρόλο που είναι μεγάλη οπαδός του μπάσκετ. Η οικογένειά της είναι πολύ μορφωμένη, και βασικά ήταν η οικογένειά της που την έπεισε τελικά να έρθει στο Ισραήλ. Το κορίτσι είπε «εντάξει, σας υπόσχομαι ότι θα πάω, απλά θα μείνω μόνο για μια ώρα». Ε, λοιπόν, κατέληξε να μείνει για δυο εβδομάδες! Την πρώτη εβδομάδα κιόλας ζήτησε συγνώμη απ' όλους, απ' όλους τους ανθρώπους της ομάδας, λέγοντας «συγνώμη, απλώς δεν ήξερα αρκετά γι' αυτό!».

Αισθάνομαι ότι καθώς έχουμε μόνον έναν κόσμο για να ζήσουμε πρέπει να βάλουμε στην άκρη τις διαφορές μας και να προσπαθήσουμε να βρούμε τα κοινά που μας ενώνουν.

Σας ευχαριστώ πολύ που με καλέσατε, είναι τιμή μου που βρίσκομαι εδώ, αυτή είναι μια πολύ όμορφη εκδήλωση και είμαι εδώ για να μάθω, όχι για να μιλήσω, αλλά για να μάθω!

Ο Αλμπέρτο Ερρέρα και τα Sonderkommando

ΤΩΝ ΤΖΩΝ
ΚΑΛΕΦ-ΕΖΡΑ
& ΔΙΟΝΥΣΗ
Γ. ΔΡΟΣΟΥ

(Α' ΜΕΡΟΣ)

Εισαγωγή

Ο Αλμπέρτο Ερρέρα υπήρξε μια ηρωική μορφή της αντίστασης στο μεγαλύτερο και φονικότερο ναζιστικό στρατόπεδο. Η απόπειρα απόδρασης του από το Auschwitz δυνάμωσε την πίστη για αντίσταση και συνέβαλε στην ηρωική εξέγερση των συντρόφων του. Επιπλέον, σε αυτόν οφείλονται οι περίφημες «φωτογραφίες των Sonderkommando», μοναδικές μαρτυρίες μέσω εικόνων του τι συνέβαινε στη Ζώνη του Θανάτου του Auschwitz II (ή Birkenau), που διοχετεύθηκαν εκτός στρατοπέδου και έλαβαν εκτεταμένη δημοσιότητα. Οι φωτογραφίες αποτελούν μια κορυφαία αντιστασιακή πράξη για να αποτυπωθεί σε εικόνα η λειτουργία της επίγεια κόλασης και να κινητοποιηθεί ο «έξω κόσμος».

Βιογραφικά στοιχεία του Αλμπέρτο Ερρέρα

Αν και με βάση τα αρχεία του Auschwitz αναφέρεται ότι γεννήθηκε στη Λάρισα στις 15 Ιανουαρίου του 1913, σύμφωνα με ένορκη βεβαίωση που κατέθεσε το 1983 η χήρα του, ο Αλμπέρτος Ερρέρα, γιός του Μωυσή και της Εστέρ (φωτ. 1), γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1912.

Μετά το γάμο του το 1937 με τη Ματθίλδη, κόρη του Μωυσή Εσκινατζή (φωτ. 2), κατοικούσε στην οδό Παλαμίδου στη συνοικία Έξι Δρόμοι στη Λάρισα και αργότερα στην οδό Πηνιού (σήμερα αριθμός 6-8) πολύ κοντά στη συναγωγή «Ετς Χαγίμ». Είχε δικό του παντοπωλείο στο τμήμα της οδού Κενταύρων, στο οποίο κατασκευάστηκε η Πλατεία Εβραίων Μαρτύρων Κατοχής κατά την δεκαετία του 1980.

Μεταφέρθηκε στη βιομηχανία βιολογικής εξό-

ντωσης με την πολυμελή 20^ή αποστολή από την Ελλάδα, που ξεκίνησε από την Αθήνα στις 2 Απριλίου 1944. Φθάνοντας στις 11 Απριλίου, μια ομάδα εξειδικευμένων στις διαλογές γιατρών αποφάσισε

να δοθεί προσωρινή αναβολή στη θανάτωση 648 νεοφερμένων¹. Οι υπόλοιποι (~87% του συνόλου) οδηγήθηκαν άμεσα στους θαλάμους αερίων. Στις 15 Μαΐου η διοίκηση του στρατοπέδου αύξησε περίπου κατά εκατό τον αριθμό των σκλάβων που ήταν ενταγμένοι στην Ειδική Ομάδα Εργασίας κρατουμένων (Sonderkommando, SK), λόγω της έναρξης της κύριας φάσης μεταφοράς για εξόντωση Εβραίων από την Ουγγαρία και των προσαρτημένων σε αυτήν περιοχών. Τουλάχιστον οι μισοί ήταν Έλληνες, που έτυχε να γεννηθούν Εβραίοι, ανάμεσά τους και ο Αλμπέρτο Ερρέρα.

Φωτ. 1: Ο Αλμπέρτο Ερρέρα πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Φωτ. 2: Ο Αλμπέρτο Ερρέρα με τη γυναίκα του Ματθίλδη, το γένος Εσκινατζή.

Η βιομηχανικού τύπου γενοκτονία

Οι φρενήρεις ρυθμοί θανατώσεων Ευρωπαίων Εβραίων κορυφώθηκαν σε δυο χρονικές περιόδους². Συγκεκριμένα, περίπου 1.360.000 δολοφονήθηκαν κατά το διάστημα Αυγούστου - Οκτωβρίου 1942, από τους οποίους οι 975.000 με εισπνοή δηλητηριωδών αερίων στις βιομηχανίες άμεσης παραγωγής πτωμάτων Belzec, Sobibór και Treblinka II. Οι περισσότεροι από τους υπόλοιπους δολοφονήθηκαν από κινητά αποσπασματα θανάτου, κυρίως στο έδαφος της Σοβιετικής Ένωσης (ΕΣΣΔ). Η δεύτερη κορύφωση έγινε κατά το διάστημα 16 Μαΐου –11 Ιουλίου 1944 με τη δολοφονία στο Birkenau περίπου 400.000 νεοφερμένων, κυρίως από την Ουγγαρία, αλλά και από άλλες χώρες, ανάμεσά τους και τα μέλη της 21^{ης} αποστολής από την Ελλάδα (οι περισσότεροι είχαν συλληφθεί στην Κέρκυρα)¹.

Σε μια προσπάθεια του 3^{ου} Ράιχ να συγκαλύψει τη γενοκτονία που ήταν σε εξέλιξη στην Κεντρική και στην Ανατολική Ευρώπη (ορισμένα στοιχεία είχαν ήδη διαρρεύσει), σε συνέχεια διαταγής του αρχηγού των SS Heidrich Himmler, ανατέθηκε τον Μάρτιο του 1942 η εφαρμογή της άκρως μυστικής δράσης 1005 στον «χασάπη» του Zhytomir και του Babi Yar (ή Babyn Yar) στην Ουκρανία, στον τότε SS συνταγματάρχη και πρώην αρχιτέκτονα Paul Blobel³. Στόχος της ήταν να εντοπισθούν οι τόποι των μαζικών εκτελέσεων εκτός του 3^{ου} Ράιχ και να καταστραφούν τα λείψανα χωρίς να μείνουν υπολείμματα. Αρχικά, ο Blobel πειραματίστηκε εφαρμόζοντας διάφορες τεχνικές στο στρατόπεδο Chelmo κοντά στην πολωνική πόλη Łódź. Η μέθοδος που προκρίθηκε ήταν η εξής: ξέθαμα, κάψιμο σε μεγάλους λάκκους με συγκεκριμένη τεχνική, και θρυμματισμός των συμπαγών οστών που κυρίως τα χρησιμοποιούσαν ως λίπασμα ή τα έριχναν σε ποτάμια³. Συνήθως Εβραίοι κρατούμενοι έκαναν τη «βρόμικη δουλειά», κατόπιν δε τους σκότωναν γιατί «είδαν και ήξεραν πολλά». Η μέθοδος εφαρμόστηκε ευρύτατα σε ναζιστικά στρατόπεδα βιολογικού αφανισμού και σε υπαίθριους χώρους, κυρίως μετά τη δημοσιοποίηση της ανακάλυψης από τους σοβιετικούς 27.000 πτωμάτων σε μαζικούς τάφους στην περιοχή του Rostov στον Don.

Παρά τις προσπάθειες συγκαλύψης της πρωτόγνωρης σε οργάνωση και έκταση γενοκτονίας, στις 10 Δεκεμβρίου 1942 η εξόριστη Πολωνική Κυβέρνηση υπέβαλε στα Ηνωμένα Έθνη μια αναλυτική έκθεση με τίτλο *Η μαζική εξολόθρευση Εβραίων στην Γερμανοκρατούμενη Πολωνία*⁴. Αν και την επόμενη εβδομάδα εκδόθηκε κοινή σχετική καταγγελία έντεκα συμμαχικών κυβερνήσεων (ανάμεσά τους και η ελληνική), δεν πάρθηκαν στην πράξη στοχευμένα μέτρα για τον σταματημό της.

Η πελώρια πυκνότητα δολοφονιών στον χρόνο και στον χώρο απαιτούσε εκτεταμένη επιστημονική, τεχνολογική και ιδεολογική προετοιμασία, οργάνωση, συντονισμό, πλούσια υλικά μέσα και υποδομές, και εξειδικευμένο ανθρωποδυναμικό, ώστε να μειωθεί το κόστος (κάθε είδους) ανά παραγόμενο πτώμα και να εξαφανισθούν τα ίχνη. Το 3^ο Ράιχ αξιοποίησε και αναβάθμισε στις βιομηχανίες θανάτου την τεχνογνωσία που συσώρευσε κατά το χρονικό διάστημα 1940-1941 από τη δολοφονία από γιατρούς πολλών δεκάδων χιλιάδων ασθενών σε ιδρύματα παροχής υπηρεσιών υγείας στην Αυστρία και στη Γερμανία με χρήση σταθερών θαλάμων εισπνοής ασφυξιογόνων αερίων, καθώς και εκατοντάδων χιλιάδων άλλων απροστάτευτων με χρήση αυτοκινούμενων θαλάμων στην ΕΣΣΔ, στην Πολωνία, και στη Σερβία⁵. Εφάρμοσε τη μεθοδολογία γραμμής παραγωγής και ό,τι πιο σύγχρονο διέθετε τότε η επιστήμη και η τεχνολογία. Για παράδειγμα, η κατασκευάστρια εταιρία των αποτεφρωτήρων του Birkenau, Topf & Söhne, υπέβαλε τον Νοέμβριο του 1942 αίτημα ευρεσιτεχνίας για την ταυτόχρονη καύση πολλών ανθρώπινων πτωμάτων. Η σχετική πατέντα της χορηγήθηκε το 1953 από την Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας στα πλαίσια της συνέχισης του Γερμανικού κράτους.

Η τέλεση του φυλετικού εγκλήματος προετοιμάστηκε σε πανεπιστημιακές αίθουσες πριν να παραχωρηθεί η εξουσία στο εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα⁵. Διευκολύνθηκε από την αδιαφορία (ενίοτε και τη συνέργεια) πολλών συμπατριωτών των θυμάτων και την εξαναγκασμένη συνέργεια ορισμένων απελπισμένων Εβραίων, που τους εντάξαν σε λειτουργικές ομάδες εγκλωβιζοντάς τους στη Γκρίζα Ζώνη ανάμεσα στους θύτες και

τα θύματα. Μετά από τέσσερις δεκαετίες ο πρώην κρατούμενος στο Auschwitz III Primo Levi ανασκεύασε την πρότερη κρίση του γράφοντας για αυτούς «πιστεύω ότι ουδείς έχει την αρμοδιότητα να τους κρίνει»⁶.

Sonderkommando

Κάθε πτυχή της διαδικασίας που οδήγησε στον αφανισμό του 1/3 των ανά τον κόσμο Εβραίων σε χρονικό διάστημα περίπου τεσσάρων ετών, κρύβονταν πίσω από παραπλανητικές λέξεις και ψέματα. Οι θύτες ονόμαζαν Sonderkommando (Ειδική Ομάδα, SK) ορισμένες ομάδες σωματικά και ψυχικά δυνατών κρατούμενων ανδρών (η συντριπτική πλειοψηφία ήταν Εβραίοι) που συγκροτούσαν για να συγκαλύψουν τα ίχνη των εγκλημάτων τους σε υπαίθριους χώρους (κυρίως στην ΕΣΣΔ και στην Πολωνία) και στις βιομηχανίες παραγωγής και διαχείρισης πτωμάτων Auschwitz, Belzec, Chelmno, Majdanek, Sobibór, και Treblinka II, που κατασκεύασε το 3^ο Ράιχ στην Πολωνία. Οι εν λόγω ομάδες ήταν μια από τις πολλές επινοήσεις του καθεστώτος, ώστε τα ίδια τα θύματα να εξαναγκάζονται να μετέχουν στη διαδικασία εξόντωσής τους. Τους έκαναν ανθρώπινα γρανάζια και ιμάντες της γραμμής παραγωγής που μετέτρεπε σε λίγο χρόνο κάθε ζωντανή ύπαρξη σε καπνό, στάχτη και σκόνη. Με αυτόν τον τρόπο εξοικονομούσαν προσωπικό, περιορίζαν τη ψυχολογική πίεση στους θύτες, μετατοπίζοντας στους εξαθλιωμένους κρατούμενους το βάρος της ενοχής.

Για παράδειγμα, κατά το σύντομο χρονικό διάστημα «παραγωγικής λειτουργίας» των στρατοπέδων Sobibór (Μάιος 1942-Οκτώβριος 1943) και Treblinka II (Ιούλιος 1942- Αύγουστος 1943) περίπου 650 και 1.000 Εβραίοι, αντίστοιχα, εντάχθηκαν αναγκαστικά σε αυτές τις ομάδες. Παρόλο που η αναλογία κρατούμενων προς φύλακες ήταν σε αυτά περίπου 4 ως 5 φορές μεγαλύτερη από ό,τι στο Auschwitz, οι ηρωικές εξεγέρσεις των μελών τους συνέβαλλαν στο κλείσιμο και στη διάλυση των εν λόγω στρατοπέδων. Όπως όμως είχαν προβλέψει, λίγοι βγήκαν τελικά ζωντανοί. Συγκεκριμένα, περίπου το 95% από αυτούς δεν ήταν ζωντανοί, όταν έμπαιναν τα σοβιετικά στρατεύματα στο Βερολίνο.

Φωτ. 3: Στη φωτογραφία διακρίνονται γυμνές γυναίκες, που περπατούν ή είναι καθισμένες χωρίς να γνωρίζουν ότι σε λίγο θα οδηγηθούν στη θανάτωση.

Οι φωτογραφίες της φρίκης

Μια από τις φωτογραφίες-μάρτυρες της επίγειας κόλασης δείχνει στο κάτω τμήμα της μια ομάδα γυμνών γυναικών κοντά στην περίμετρο της Ζώνης του Θανάτου, πιθανώς λίγο πριν από την θανάτωσή τους (φωτογραφία 3)^{1,8,9,10}. Σε άλλες δυο, ο φωτογράφος κρυμμένος σε μια κοντινή παράγκα, αποθανάτισε την αποτέφρωση πτωμάτων σε υπαίθριους λάκκους πίσω από την εγκατάσταση V¹ (φωτογραφίες 4,5).

Η Helena Danton, μια Πολωνή χριστιανή εργαζόμενη στην καντίνα των SS, έβγαλε κρυφά από το στρατόπεδο το φωτογραφικό φιλμ μαζί με ένα σημείωμα με ημερομηνία 4 Σεπτεμβρίου 1944. Στο σημείωμα, που απευθυνόταν στην οργάνωση του Πολωνικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, στη γειτονική πόλη Brzeszcze, περιγράφεται το θέμα των φωτογραφιών και επισημαίνεται η ανάγκη δημοσιοποίησής τους¹.

Φωτ. 4: Καύση πτωμάτων εκτός κτιρίου, πιθανώς κοντά στη εγκατάσταση V σε μικρή απόσταση από τον φράκτη. Στο κέντρο διακρίνονται δυο μέλη του SK σέρνουν ένα πτώμα προς την πυρά.

Το υπέγραψαν δυο πολωνοί πολιτικοί κρατούμενοι, ο Stanislaw Kłodziński (ιατρός, ο οποίος μεταπολεμικά μελέτησε τις συνέπειες της κράτησης σε ναζιστικά στρατόπεδα στην υγεία των κρατούμενων) και ο Jozef Cyrankiewicz, ο οποίος με την ιδιότητα του πρωθυπουργού της Πολωνίας εγκαινίασε, το 1947, το Κρατικό Μουσείο Auschwitz ή Oświęcim.

Θεωρείται ότι η πρώτη διαθέσιμη μαρτυρία για την ύπαρξη των φωτογραφιών είναι η κατάθεση, στις 18 Απριλίου 1945, του Alter Feinsilber (ή Stanislaw Jankowski) στην Εισαγγελία της Κρακοβίας που ερευνούσε τα εγκλήματα που έγιναν στο στρατόπεδο. Ο Feinsilber ήταν νωρίτερα εθελοντής στις Διεθνείς Ταξιαρχίες στον ισπανικό εμφύλιο πόλεμο, απελάθηκε από τη Γαλλία, «εργάστηκε», εκτός των άλλων, στο κρεματόριο I και «μετατέθηκε λόγω προϋπηρεσίας» στο Birkenau. Κατέθεσε ότι έθαψε στο στρατόπεδο μια φωτογραφική μηχανή, ένα μεταλλικό δοχείο με υπολείμματα αερίου και σημειώσεις για τον αριθμό αυτών που θανατώθηκαν. Μετά από δεκαετίες δήλωσε ότι για τη φωτογράφιση συνεργάστηκε με τους συκρατούμενούς του David Szmulewski, τους αδελφούς Shlomo και Josek (Abram) Dragon, και «έναν Έλληνα Εβραίο, του οποίου το επώνυμο δεν θυμάμαι. Κάποιοι από μας έπρεπε να προστατέψουμε αυτόν που τραβούσε τις φωτογραφίες... Συγκεντρωθήκαμε όλοι στη δυτική είσοδο, που οδηγούσε από έξω στο θάλαμο αερίων του κρεματόριου V... Ο Άλεξ, ο Έλληνας Εβραίος, έβγαλε γρήγορα τη φωτογραφική μηχανή του, την έστρεψε προς ένα σωρό από σώματα που καίγονταν και πίεσε το κλείστρο... Μια τέταρτη φωτογραφία τραβήχτηκε από την άλλη πλευρά του κτιρίου, όπου γυναίκες και άντρες γδύνονταν ανάμεσα στα δέντρα. Ήταν από μια μεταφορά για δολοφονία στο κρεματόριο V». Όμως σε μετέπειτα επιστολή του προς τον ιστορικό Alban Perrin, ο Feinsilber δήλωσε ότι ο Άλεξ, δεν ήταν άλλος από τον Άλεξ Ερρέρα ή Αλέκο Αλεξανδρίδη - κατ' άλλους Μιχαηλίδη, πλα-

Φωτ. 5: Καύση πτωμάτων εκτός κτιρίου, πιθανώς κοντά στη εγκατάσταση V. Πιθανώς τραβήχτηκε ελάχιστα χρόνο μετά τη φωτ. 4.

στά ονόματα του Ερρέρα στη διάρκεια της Κατοχής^{10,11}.

Το πώς αποκτήθηκε η φωτογραφική μηχανή από τον συγκεκριμένο πυρήνα της αντιστασιακής Ομάδας Μάχης (Kampfgruppe) του στρατοπέδου, της οποίας θεωρείται ότι ήταν μέλος ο Ερρέρα, είναι αντικείμενο διαφοροποιημένων αφηγήσεων. Σύμφωνα με ορισμένους, μπήκε στο στρατόπεδο κρυμμένη σε ένα καζάνι με φαγητό από έναν Πολωνό που εργαζόταν στο στρατόπεδο, από κρατούμενες που εργαζόνταν στο «Καναδά II»

κατά μια άλλη εκδοχή. Άλλη μαρτυρία αναφέρει ότι κλάπηκε από μέλος του SK σε αίθουσα που στοιβάζονταν τα υπάρχοντα των κρατουμένων μόλις έφταναν στο στρατόπεδο.

Ανεξάρτητα των λεπτομερειών, οι φωτογραφίες που τραβήχτηκαν από τον Ερρέρα, πιθανώς τον Ιούλιο ή στις αρχές Αυγούστου του 1944, ήταν αποτέλεσμα μιας συντονισμένης και ριψοκίνδυνης αντιστασιακής δράσης πολλών ανθρώπων μέσα και έξω από το στρατόπεδο. Αποτελούν αδιάψευστα και αναντικατάστατα οπτικά ντοκουμέντα του τελικού σταδίου της ριζικής Εβραιοκτονίας. Μετά από κροπάρισμα, δύο από τις φωτογραφίες δημοσιεύθηκαν στις 15 Ιουλίου 1945 στο τεύχος Νο14 του μεγάλης κυκλοφορίας εβδομαδιαίου πολωνικού περιοδικού *Przekroj* και χρησιμοποιήθηκαν ως πειστήρια στη δίκη του ταγματάρχη Rudolf Höss, ο οποίος ήταν διοικητής του στρατοπέδου κατά το μεγαλύτερο χρόνο της λειτουργίας του^{10,11}. Αν και ως το 2011 οι φωτογραφίες παρέμεναν σε μεγάλο βαθμό αποσιωπημένες εκτός Πολωνίας, έκτοτε έγιναν αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνητών.

Η απόδραση

Ο Αλμπέρτος Ερρέρα, αν και ήταν μυημένος στα σχέδια ένοπλης εξέγερσης, δραπέτευσε, όταν βρήκε ευκαιρία. Ανυπόμονος και ασυγκράτητος στον πόθο του να αναπνεύσει αέρα ελευθερίας δραπέτευσε κατά την μεταφορά στάχτης στον γειτονικό ποταμό Βιστούλα με ένα φορτη-

γό. Κτύπησε έναν από τους δυο φρουρούς και έπεσε στο ποτάμι. Πιθανώς στην απόφασή του να μην περιμένει, να έπαιξε ρόλο: α) η απόφαση του μυστικού Στρατιωτικού Συμβουλίου του Στρατοπέδου, που είχε την έδρα του στο κεντρικό στρατόπεδο, να μην γίνει μια γενικευμένη εξέγερση, β) η αναβολή της εξέγερσης των μελών του SK που ήταν προγραμματισμένη για τις 28^{ης} Ιουλίου 1944, λόγω της απροειδοποίητης άφιξης μιας αποστολής κρατούμενων από το Majdanek με πολύ ισχυρή συνοδεία φρουρών, γ) η εκτέλεση στις 2 Αυγούστου του Jacob Kamiński, ο οποίος θεωρείται ότι ήταν ο αρχηγός του αντιστασιακού πυρήνα στο SK, και δ) η θανάτωση στην εγκατάσταση V τη νύχτα της 2ας προς 3η Αυγούστου 2.897 Ρομά μετά από εξέγερση στο επονομαζόμενο οικογενειακό στρατόπεδο των Τσιγγάνων στο Birkenau.

Ο Σλόμο Βενέτσια με βάση τη διήγηση του αυτόπτη μάρτυρα Ούγκο Βενέτσια, ο οποίος σκοτώθηκε κατά την εξέγερση (μαζί με τον Ερρέρα ήταν στην 20^η αποστολή), αναφέρει¹²: «Ο SS που τους συνόδευε είχε καθίσει μπροστά στη θέση του συνοδηγού. Εκείνοι είχαν μείνει πίσω, μόνοι τους, μαζί με το φορτίο με τις στάχτες... Ο Ερρέρα κατάστρωσε το σχέδιο... Όταν σταμάτησε το φορτηγό... καθώς άνοιγε την πόρτα (ο SS φρουρός) ο Ερρέρα του κατάφερε ένα δυνατό κτύπημα στο κεφάλι με το φτυάρι... Δίχως να περιμένει στιγμή, ο Ερρέρα βούτηξε στο ποτάμι και άρχισε να κολυμπάει προς την απέναντι όχθη. Ο οδηγός τον πυροβόλησε, δεν μπορούσε όμως να τον φτάσει με το απλό περίστροφο που είχε. Έτσι αρπάζοντας το όπλο του φρουρού, που παρέμεινε πεσμένος στο χώμα, του έριξε πάλι με τις περίφημες σφαίρες dum-dum (σφαίρες απαγορευμένες από το 1899 που το μπροστινό τους μέρος ανοίγει κατά την πρόσκρουση). Ο Ερρέρα τραυματίστηκε στο μηρό, συνέχισε όμως να κολυμπάει ως την απέναντι όχθη. Αμέσως σήμανε συναγερμός. Το ανθρωποκνηνητό που οργανώθηκε την ίδια στιγμή, διήρησε όλη τη νύχτα και την επόμενη μέρα. Το τραύμα όμως του Ερρέρα πρέπει να ήταν σοβαρό... Το πτώμα του βρέθηκε και μεταφέρθηκε στο Κρεματόριο II... Μας ανάγκασαν όλους να περάσουμε ένας-ένας από μπροστά για να δούμε το παραμορφωμένο και αγνώριστο πρόσωπο του πρώην συντρόφου μας... Μετά τον μεταφέραμε στην αίθουσα των κλιβάνων και ψάλαμε ένα καντίς πριν κάψουμε το σώμα»¹².

Στοιχεία για την απόδραση δίνουν, εκτός των άλλων, και οι συγκρατούμενοί του Αλβέρτος Μενασσέ, Ερρίκος Σεβίλλιας, Πέπο Γκατένιο και Λεών Κοέν (μόνο ο Κοέν ήταν μέλος του SK). Υπάρχουν όμως κάποιες διαφορές ανάμεσα στις περιγραφές. Ο Γκατένιο αναφέρει ότι ο Ούγκο Βενέτσια του διηγήθηκε ότι όταν άδειαζαν τις στάχτες, ήταν μαζί τους και άλλοι δυο κρατούμενοι¹³. Παρόμοια, ο Σεβίλλιας και ο Κοέν αναφέρουν ότι ήταν παρόντες συνολικά τέσσερις κρατούμενοι, ενώ ο Μενασσέ ότι στο φορτηγό εκτός από τον οδηγό υπήρχαν δυο φύλακες^{14,15}. Ο Σεβίλλιας αναφέρει ότι χτύπησε τους φρουρούς, τους έριξε στον ποταμό βαριά τραυματισμένους, και ότι την επόμενη ημέρα εντοπίστηκε ο Ερρέρα από σκυλιά των διωκτών του, τον έπιασαν και τον μετέφεραν στο στρατόπεδο, όπου αφού τον βασάνισαν πολύ, τον σκότωσαν. Και καταλήγει: «Αυτή ήταν η ιστορία του Αλβέρτου Ερρέρα, για την παλικαριά του οποίου μιλούσαν εβδομάδες ολόκληρες στο Lager».

Αυτό που γνωρίζουμε με βεβαιότητα είναι ότι το βράδι της 9^{ης} Αυγούστου 1944 καταχωρήθηκε στο ημερολόγιο του πολιτικού τμήματος του στρατοπέδου ότι κηρύχθηκε αγνοούμενο το μέλος του SK με αριθμό 182.522, ο Εβραίος Albert Terrara (αντί για Errera) από τη Λάρισα¹. Ανεξάρτητα με την ακρίβεια των λεπτομερειών, ο ηρωισμός του Ερρέρα είναι δεδομένος και μεγάλης σημασίας. Σύμφωνα με τον Μενασσέ: «Ο σπόρος της ανταρσίας είχε σπαρεί. Το έδαφος ήταν πρόσφορο. Δεν θα αργούσε ν' αποδώσει καρπούς»¹⁶. Αυτό έγινε μετά από εξήντα ημέρες, όμως ενδιάμεσα, στις 16 Αυγούστου, έφτασε στο Birkenau η τελευταία μεγάλη αποστολή Εβραίων από την Ελλάδα, όπου ήδη χάραζε η λευτεριά.

Οι αντιφάσεις στην βιβλιογραφία σχετικά με τον Ερρέρα

Το όνομα του Ερρέρα συνδέθηκε με τις ηρωικότερες στιγμές της αντίστασης των Ελλήνων στο εξωτερικό. Όμως πολλές ανακριβείς αφηγήσεις, λάθος πληροφορίες, συνωνυμίες και παρεξηγήσεις τύλιξαν το όνομά του στην αχλή μύθων και θρύλων. Χάρη στην επιστημονική έρευνα του Andreas Kilian^{10,11} διαθέτουμε έναν σοβαρό έλεγχο των πληροφοριών, και μπορούμε να διαχωρίσουμε τα γεγονότα από τη μυθοπλασία μέσα από τη διασταύρωση των μαρτυριών και των διαδόσεων.

Φωτ. 6: Ο Αλμπέρτος Ερρέρα με την γυναίκα του Ματθίλδη, τον αδελφό της Σαμουήλ Εσκινατζή και την αρραβωνιαστικιά του Στέλα Σαμουήλ-Μεδίνα στις όχθες του Πηνειού ποταμού.

Αν και το επάγγελμα που ασκούσε προπολεμικά ήταν μικροέμπορος, συχνά αναφέρεται ως ναυτικός ή καπετάνιος. Σύμφωνα με μαρτυρία μελών της οικογένειάς του, ουδέποτε ήταν ναυτικός. Σε ορισμένες πηγές αναφέρεται ότι ήταν αξιωματικός του Ελληνικού Στρατού ή του Πολεμικού Ναυτικού. Στην πραγματικότητα πολέμησε στο αλβανικό μέτωπο ως στρατιώτης. Η πρώτη πληροφορία πιθανώς να πηγάζει από τον ισχυρισμό του Μενασσέ στα απομνημονεύματά του (τα έγραψε στη Γερμανία κατά το διάστημα Μάιος-Ιούνιος 1945), όπου τον αναφέρει ως λοχαγό του Ελληνικού Στρατού¹⁶. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, ο μόνος Έλληνας λοχαγός ο οποίος ανήκε στο ΣΚ ήταν ο Ιωσήφ Βαρούχ ή Μπαρούχ, ο οποίος θεωρείται αρχηγός του αντιστασιακού πυρήνα των Ελλήνων¹⁷. Η λανθασμένη πληροφορία πιθανώς να σχετίζεται με τον φίλο και αδελφό της γυναίκας του Ερρέρα, Σαμουήλ Εσκινατζή, (Φωτογραφία 6), ο οποίος ήταν έφεδρος ανθυπολοχαγός στο αλβανικό μέτωπο, λοχαγός του 54^{ου} Συντάγματος του ΕΛΑΣ και σκοτώθηκε πολεμώντας 5 μήνες μετά τον Ερρέρα.

Συχνά αναφέρεται ότι ήταν στέλεχος της Εθνικής Αντίστασης στο εσωτερικό. Αυτό δεν επαληθεύεται, ούτε από την οικογένειά του. Διαβλέποντας τον κίνδυνο, κατέφυγε μαζί με τη σύζυγό του και μία αδελφή της στα Φάρσαλα το φθινόπωρο του 1943 χρησιμοποιώντας πλαστές ταυτότητες. Λόγω της δουλειάς του ταξίδεψε στην Αθήνα, όπου τον συνέλαβαν με το όνομα Αλέκος Αλεξανδρίδης. Η αιτία της σύλληψής του ήταν πεζή ή μάλλον μυθιστορηματική. Ο Ερρέρα, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα όμορφος άνδρας, γνωρίστηκε στην Αθήνα με μια γυναίκα, η οποία τον ερω-

τεύηκε. Ο ίδιος απέφευγε να συναινέσει. Η ερωτευμένη γυναίκα εξέλαβε τη διστακτικότητά του ως απόρριψη. Πληγωμένη από αυτό, τον κατέδωσε ως τροφοδότη των ανταρτών. Αυτός είναι πιθανώς και ο λόγος για τον οποίο καταγράφηκε ως αντιστασιακός.

Μετέφεραν τον Ερρέρα στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου δυτικά της Αθήνας, το οποίο χρησιμοποιήθηκε και ως κέντρο μεταγωγής χιλιάδων Εβραίων και πολλών Χριστιανών για την Πολωνία και τη Γερμανία¹⁸. Κρατήθηκε στο ίδιο κελί με τον Μαρσέλ Νατζαρή, που είχε συλληφθεί με την ίδια κατηγορία¹⁹. Μετά που έγιναν καλοί φίλοι, ο ένας αποκάλυψε στον άλλον την πραγματική του ταυτότητα. Όταν το τρένο των ελληνικών σιδηροδρόμων που τους μετέφερε σταμάτησε στα Φάρσαλα για ανεφοδιασμό, ζήτησε από έναν περαστικό γνωστό του να πει στην γυναίκα του ότι τον εκτοπίζουν στην Κρακοβία.

Η φήμη για ενεργή ανάμειξη του Ερρέρα στην Αντίσταση στο εσωτερικό της χώρας πιθανώς άρχισε να αναπαράγεται με βάση την πληροφορία που έγραψε το 1949 ο Ιωσήφ (Ζοσέφ) Νεχαμά, ο οποίος είχε μεν αναχωρήσει με την ίδια αποστολή, αλλά μεταφέρθηκε στο στρατόπεδο Bergen-Belsen. Συγκεκριμένα αναφέρει: «ο Αλέκος Αλεξανδρίδης, άλλως Αλμπέρ Ερρέρα εξόριστος από τη Λάρισα... πριν πέσει στα δίκτυα των Ναζί, κινήγησε τον στρατό κατοχής στη Θεσσαλία μαχόμενος στο πλευρό της αντίστασης»²⁰. Η σύγχυση πιθανώς να σχετίζεται με τη συγγένεια του Ερρέρα με τον Σαμουήλ Εσκινατζή ή το γεγονός ότι υπήρξαν δυο περιπτώσεις συνωνυμίας^{11,21,22}. Ο ένας ήταν ο Ηλίας Σολομών Ερρέρα που έδρασε ως ΕΛΑΣιτης στη Νιγρίτα και στο Σοχό (έχασε πέντε αδέρφια του στο Birkenau, απολύθηκε από το δημόσιο και εκτοπίστηκε στον Άη Στράτη, στη Λήμνο και στη Μακρόνησο) και ο άλλος ήταν ο Μωρίς Ερρέρα, ο οποίος εκτελέστηκε, γιατί επιχειρήσε να δραπετεύσει από το γκέτο Βαρόνος Χιρς στη Θεσσαλονίκη.

Επίλογος

Ο Αλμπέρτο Ερρέρα δεν έχει ανάγκη επιπρόσθετων, ανεπιβεβαίωτων άλλωστε, τίτλων για να λάβει τον χαρακτηρισμό του ήρωα της Αντίστασης. Ήταν ένας ήρωας βγαλμένος από τον ελληνικό λαό. Η στάση του στο Auschwitz τον κατατάσσει στις μεγάλες ηρωικές μορφές που όρθω-

Φωτ. 7: Αναμνηστικό μετάλλιο Εθνικής Αντίστασης 1941-1945.

σαν ανάστημα αξιοπρέπειας σε εκείνες τις πιο μαύρες στιγμές της ανθρώπινης ιστορίας. Η Ελληνική Δημοκρατία, του απένειμε αναμνηστικό μετάλλιο Εθνικής Αντίστασης με 45 χρόνια καθυστέρηση (Φωτογραφία 7). Η αντιστασιακή δράση του Ερρέρα έγινε 1.600 χιλιόμετρα μακριά από την πατρίδα του, είχε όμως τεράστια αξία για τους συντρόφους του και τις επόμενες γενιές και επάξια τιμάται η μνήμη του.

Ευχαριστίες

Τις πληροφορίες για την προσωπική ζωή του Αλμπέρτο Ερρέρα πριν από την εκτόπισή του καθώς και τις σχετικές φωτογραφίες τις οφείλουμε στη Ματθίλδη Εσκινατζή, κόρη του αδελφού της γυναίκας του Ερρέρα, και στη μητέρα της Ραχήλ Εσκινατζή, τις οποίες ευχαριστούμε.

Αναφορές

1. Πηλιχός Γιώργος: *Αουσβιτς Έλληνες Εβραίοι Αριθμός Μελλοθανάτου*, ΕΛΤΑ, Αθήνα, 2017
2. Stone Lewi: *Quantifying the Holocaust: hyperintense kill rates during the genocide*, Science Advances 5 eaau7292 (2019)
3. Angrick Andrej: *Operation 1005; the Nazi oblivion project*, στο Materials of Conferences 2015-2016, 45-55, Shamir, Riga, 2016
4. Republic of Poland, Ministry of Foreign Affairs: *The mass extermination of Jews in German occupied Poland*, Hutchinson & Co, London, 1943
5. Καλέφ-Εζρά Τζων: *Θεραπευτές της υγείας του έθνους ή του ανθρώπου*; Πρακτικά 18ου Συμποσίου της Εταιρείας Διάδοσης Ιπποκράτειου Πνεύματος, 7 Μαΐου 2022, Αθήνα (υπό έκδοση)
6. Levi Primo: *Αυτοί που βούλιαξαν και αυτοί που σώθηκαν*, Άγρα, Αθήνα, 2006
7. Maher Thomas: *Threat, resistance, and collective action: the cases of Sobibor, Treblinka, and Auschwitz*, American Sociology Review 75: 252-272 (2010)

8. Stone Dan: *The Sonderkommando photographs*, Jewish Social Studies 7: 131-148 (2001)
9. Chare Nicholas, Williams Dominic: *The Auschwitz Sonderkommando: Testimonies, histories, representations*, Palgrave MacMillan, 2019
10. Kilian Andreas: *Zur Autorenschaft der Sonderkommando - Fotografien*, Legergemeinschaft Auschwitz-Freundeskreis der Auschwitzer 35: 9-19 (2016)
11. Kilian Andreas: *Der Auschwitz-Flüchtling Alberto Errera. Zur Mythologisierung eines griechischen Helden des Widerstands*, Lagergemeinschaft Auschwitz - Freundeskreis der Auschwitzer 37: 29-33 (2017)
12. Βενέτσια Σλόμο: *Sonderkommando: Μέσα από την κόλαση των θαλάμων αερίων*, Πατάκης, Αθήνα, 2008 (πρώτη έκδοση στα Γαλλικά, 2006)
13. Κούνιο-Αμαρίλιο Έρρικα, Ναρ Αλμπέρτος: *Προφορικές μαρτυρίες των Ελλήνων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, 254-269, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1998
14. Σεβίλλιας Ερρίκος: *Αθήνα-Αουσβιτς*, Εστία, Αθήνα, 1995 (πρώτη έκδοση στα Αγγλικά, 1983)
15. Κοέν Λεών: *Από την Ελλάδα στο Μπίρκεναου: Η εξέγερση των εργατών στα κρεματόρια*, Κυαναυγή, Αθήνα, 2017 (πρώτη έκδοση στα Γαλλικά 1996)
16. Μενασσέ Αλβέρτος: *Μπιρκενάου (Αουσβιτς II) Αναμνήσεις ενός αυτόπτη μάρτυρος*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1974 (πρώτη έκδοση στα Γαλλικά, 1947)
17. Kilian Andreas: *Κατάλογος Ελλήνων Εβραίων*, στο Νατζαρή Μαρσέλ: *Χειρόγραφα 1944-1947, Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζόντερκομμάντο του Αουσβιτς*, 215-220, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2018
18. Δρουμπούκη Άννα Μαρία: *Μνημεία της λήθης Ίχνη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και στην Ευρώπη*, 147-190, Πόλις, Αθήνα, 2014
19. Νατζαρή Μαρσέλ: *Χειρόγραφα 1944-1947, Από τη Θεσσαλονίκη στο Ζόντερκομμάντο του Αουσβιτς*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2018
20. Μόλχο Μίκαελ, Νεχαμά Ιωσήφ: *In Memoriam*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1974 (πρώτη δημοσίευση της ενότητας του Νεχαμά το 1949)
21. Χανδρινός Ιάσοντας: *Συναγωνιστής Προσκλητήριο σε όσους δεν φόρεσαν το κίτρινο άστρο*, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, Αθήνα, 2014
22. Χανδρινός Ιάσοντας: *Συναγωνιστές Το ΕΑΜ και οι Εβραίοι της Ελλάδας*, Ψηφίδες, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, 2020

* Ο **Τζων Καλέφ-Εζρά** είναι ομότιμος καθηγητής Ιατρικής Φυσικής στο Τμήμα Ιατρικής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,

* Ο **Διονύσης Γ. Δρόσος** είναι καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών στο ΑΠΘ.

Άποψη της Συναγωγής της Πάτρας πριν από τη μεταφορά της στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. (Αρχείο ΕΜΕ)

Η Εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών

(Α' ΜΕΡΟΣ)

Του ΧΡΗΣΤΟΥ ΑΘ. ΜΟΥΛΙΑ

Η παλαιότερη μαρτυρία για την παρουσία Εβραίων στην Πάτρα προέρχεται από τον Ιουδαίο ή Αλεξανδρέα φιλόσοφο Φίλωνα (Legatio ad Gaium), ο οποίος ήκμασε από το 25 π.Χ. μέχρι το 50 μ.Χ. και επιχείρησε να συγκεράσει την Ελληνική Φιλοσοφία με την Ιουδαϊκή θρησκεία. Αναφέρει ότι επί βασιλείας Σελεύκου Α' Νικάνορος της Συρίας (323-281 π.Χ.) μετοίκησαν στην Πάτρα Ελληνισταί Εβραίοι, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο ανατολικομεσημβρινό μέρος της πόλης, μετέπειτα τοπωνύμιο «Μαγουλιανίτικα» και ότι ίδρυσαν και Συναγωγή.

Έκτοτε, μέχρι την περίοδο της ρωμαιοκρατίας, παρότι πρέπει να ζούσαν Εβραίοι στην Πάτρα, δεν υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και ιδίως επί Αυγούστου, Νέρωνος και Αδριανού η πόλη παρουσίασε μεγάλη εμπορική και βιοτεχνική ακμή και δημογραφική άνοδο, με το λιμάνι της να κατέχει σημαντική θέση στη θαλάσσια επικοινωνία της Ελλάδας με τη Δύση. Οι Εβραίοι ήσαν Ρωμαίοι πολίτες, προστατευμένοι από θρησκευτικές διώξεις και οι συνθήκες σχετικής ηρεμίας και ασφάλειας που επικρατούσαν, ευνόησαν την εγκατάστασή τους στην Πάτρα, που ήταν σημαντικό εμπορικό κέντρο.

Κατά τη βυζαντινή εποχή η Πάτρα ήταν ένα μικρό αστικό κέντρο, όπου κατοικούσαν αρκετοί Εβραίοι, σε ξεχωριστό οικισμό έξω από το κάστρο, ο οποίος περιβαλλόταν από οχύρωση. Επίσης κατοικούσαν στη συνοικία των ιστορικών (βλατάδων), το σημερινό Βλατερό, βορειοανατολικά του Κάστρου, όπου υπήρχαν εργαστήρια κατασκευής μεταξωτών και λινών υφασμάτων, στη συνοικία της Παναγίας Αλεξιώτισσας ή Κανδριάνικα, ονομασία που πρέπει να οφείλεται στους κανδρέδες (μεταξουργεία) του Ιωάννη γιού της Δανιηλίδας, που είχε εκεί και στη συνοικία Αρόη.

Σύμφωνα με τον Βενιαμίν μπεν Γιονά εκ Τουδέλας, που επισκέφθηκε την Πάτρα το 1159, ζούσαν στην Πάτρα 50 περίπου Εβραίοι, οι οποίοι ασχολούνταν με την υφαντουργία και τη βαφή υφασμάτων (πορφυροβάφοι) και εμπορεύονταν μεταξωτά, λινά, μέλι, κερύ και τυρί. Δεν αποκλείεται ο αριθμός 50 να αφορά οικογένειες, διότι δόθηκε από τους προεστούς της Κοι-

νότητας και μάλλον αφορούσε μονάδες υπόχρεες σε οικογενειακό φόρο.

Το 1279 επισκέφθηκε την Πάτρα ο Αβραάμ Μπεν Σαμουήλ Αμπουλάφια, ο οποίος έμεινε στην πόλη περίπου δύο χρόνια και δίδαξε ένα ξεχωριστό εκστατικό καρβαλιστικό σύστημα, που επηρέασε αρκετούς ομοθρήσκους του και κατέστησε την Πάτρα κέντρο των μεσσιανικών προσδοκιών του, οι οποίες εξαπλώθηκαν σε όλη την Πελοπόννησο.

Την περίοδο της Φραγκοκρατίας (13^{ος}-14^{ος} αιώνας), στην παραλιακή συνοικία Τσιβδί, που εκτεινέτο από τον ναό του Αγίου Ανδρέα μέχρι εκεί που είναι σήμερα η οδός Δημ. Γούναρη, ήσαν τα μαγαζιά των Εβραίων μεταπρατών, οι οποίοι κατοικούσαν σε μία συνοικία γνωστή ως «*Εβραιομαχαλάς ή Τσιφούτ Μαχαλάς*» στην περιοχή Μαγουλιανίτικα (τέρμα οδού Παντοκράτορος κάτω από την Αρόη) και ήταν περικλειστη (γκέτο), για λόγους κοινοτικής οργάνω-

σης και αλληλοβοήθειας. Εκεί κοντά ήταν και το εβραϊκό νεκροταφείο. Εξ ου και το τοπωνύμιο «*Εβραιομνήματα*», που επιβιώνει μέχρι σήμερα. Η Φραγκοκρατία ήταν για την εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών περίοδος ιδιαίτερης ακμής. Κύριες ασχολίες τους ήταν το εμπόριο, η βιοτεχνία, οι βαφές υφασμάτων και η ιατρική και μεταξύ των επαγγελματιών που ασκούσαν ήταν και του αργυραμοιβού. Εξ ου και η ονομασία Τσιβδί, από το Κίβδοι (Τσίβδοι) – Κίβδηλοι, Κιβδείον – Τσιβδί, η οποία διατηρείται μέχρι σήμερα, διότι πολλές φορές έδιναν σ' αυτούς με τους οποίους συναλλάσσονταν, κίβδηλα νομίσματα, που κυκλοφορούσαν συστηματικά κατά τον Μεσαίωνα. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή η λέξη Τσιβδί είναι μεσαιωνική κεντροευρωπαϊκή προφορά της λέξης Ιουδαίος και υπονοεί εβραϊκή συνοικία.

Στα χρόνια του Βυζαντίου οι Εβραίοι ανέπτυξαν ιδιαίτερο δυναμισμό στο εμπόριο και τις τέχνες και επηρέασαν σημαντικά την καθημερινή ζωή και την εξέλιξη της πόλης. Ήσαν ανυποχώρητοι στα θρησκευτικά ζητήματα και μη αφομοιωσιμοί από την Ορθοδοξία και για να επισημαίνεται η διαφορετική θέση τους εντός του χριστιανικού κράτους στο οποίο κατοικούσαν, ήσαν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ειδικό φόρο, τον «*κεφαλητίωνα*», που ήταν οικογενειακός, δεν εισπράττετο πάντοτε και δεν είχε ταμειευτικούς σκοπούς, αλλά μάλλον συμβολική σημασία.

Στις 26 Μαρτίου 1429 ο βυζαντινός στρατός μπήκε στην πόλη των Πατρών από την «*Εβραϊκή*» πύλη, όπως αναφέρει ο Σφραντζής ή Φραντζής στο «*Χρονικό*» του. Η πύλη αυτή ονομαζόταν από τους Έλληνες πύλη του «*Ζευγολατείου*», ενώ οι Οθωμανοί την ονόμαζαν «*Εβραϊκή*», προφανώς διότι την συνδέααν με τους Εβραίους που κατοικούσαν εκεί πλησίον και με τη μεγάλη μετοικεσία Εβραίων στην Πάτρα, περί τα τέλη του 15ου αιώνα και τις αρχές του 16ου, όταν έφυγαν από την Ισπανία, διωγμένοι από τον Φερδινάνδο και την Ισαβέλλα και εγκαταστάθηκαν βορειοανατολικά του κάστρου, εκεί που κατοικούσαν και οι Εβραίοι των Πατρών.

Μετά την ανάκτηση των Πατρών από τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ο οποίος κατέλυσε το υπό την επικυριαρχία του Πάπα εκκλησιαστικό κράτος των Πατρών, οι Βενετοί μετέφεραν το εμπορικό κέντρο τους στη Ναύπακτο, με συνέπεια να κλονισθεί η οικο-

νομική ζωή της πόλης και μεγάλο μέρος του πληθυσμού της να μετοικήσει σιγά-σιγά προς τη βενετοκρατούμενη Ναύπακτο, μεταξύ των οποίων ήσαν και αρκετοί Εβραίοι έμποροι.

Περί τα μέσα του 15ου αιώνα δημιουργήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη τα Kahal (Συναγωγές), που ήσαν κάτι σαν τις ενορίες και από τα τέλη του αιώνα, το μοντέλο αυτό οργάνωσης των εβραϊκών Κοινοτήτων επεκτάθηκε σε διάφορες πόλεις, όπου ήσαν εγκατεστημένοι πρόσφυγες ή διωγμένοι Εβραίοι. Κατά το 16ο αιώνα υπήρχαν στην Πάτρα τέσσερα Kahal. Το Ρωμανιώτικο, δύο Σιτσιλιάνικα και το Σεφαραδίτικο. Οι Ρωμανιώτες ή Ελληνοεβραίοι ήρθαν στην Ελλάδα κατευθείαν από την Παλαιστίνη, πριν από τη γέννηση του Χριστού, για να αποφύγουν τους διωγμούς των Εβραίων. Οι Σεφαραδίτες ήρθαν στην Ελλάδα κυρίως από την Ισπανία, μετά το Διάταγμα του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας (1492) και από άλλες νότιες χώρες, όπως η Κάτω Ιταλία, η Πορτογαλία και η Προβηγκία. Η οργάνωση της εβραϊκής Κοινότητας των Πατρών, κατά την πρακτική των Kahal, διήρκεσε μέχρι τις αρχές του 17ου αιώνα.

Κατά τον 16ο αιώνα την εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών την αποτελούσαν Ρωμανιώτες (Ελληνόφωνοι), Σικελοί, Σεφαραδίτες (Ισπανοεβραίοι) και Ιταλιώτες από την Απουλία, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν εμπορικά σ' ένα κλίμα ανεκτικότητας και οικονομικής σταθερότητας, στα πλαίσια σχεδίου της οθωμανικής αυτοκρατορίας για την ενίσχυση πόλεων που είχαν αποδυναμωθεί πληθυσμιακά, συνεπεία κατακτήσεων, πολέμων και επιδημιών. Στα τέλη του αιώνα μαρτυρείται ότι οι Εβραίοι των Πατρών έφθασαν τους 1.500, δηλαδή ήσαν περίπου το 1/3 του πληθυσμού της πόλης και είχαν τέσσερες Συναγωγές. Στις Συναγωγές αυτές υπηρέτησαν φωτισμένοι ραββίνοι, οι οποίοι ήσαν ευρέως γνωστοί για τη μόρφωσή τους και η φήμη τους είχε φθάσει σε όλες τις εβραϊκές παροικίες της οθωμανικής Ανατολής. Οι Συναγωγές συνδέονταν με Σχολές, όπου ραββίνοι και μυστικιστάι μελετούσαν και δίδασκαν την παράδοση του εβραϊσμού της Ιβηρικής Χερσονήσου, για το μωσαϊκό νόμο, την ηθική, τα ήθη και την ιστορία των Εβραίων, δηλαδή την προφορική διδασκαλία του Μωϋσή, που παραδίδετο από γενιά σε γενιά και κωδικοποιήθηκε από τους ραββίνους στο Talmud. Επίσης με-

λετούσαν και δίδασκαν και τη μουσική εβραϊκή παράδοση Kabbalah, που οι απόκρυφες «αλήθειες» της θεωρείται ότι παραδόθηκαν «εξ αποκαλύψεως».

Το 1532 ο συμμαχικός στόλος του Καρόλου Ε' και του Πάπα, με ναύαρχο τον Γενουάτη Andrea Doria, κατέλαβε την Κορώνη και προσωρινά την Πάτρα και το Ρίον. Ληλατήθηκαν όλα τα σπίτια της πόλης και αιχμαλωτίστηκαν πολλοί Εβραίοι. Οι δεκαπέντε πλουσιότεροι από αυτούς απελευθερώθηκαν με χρήματα που έστειλαν ομόθησκοί τους από τη Θεσσαλονίκη, για να δοθούν ως λύτρα. Η λεηλασία των Πατρών από τον Andrea Doria είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με μαρτυρία ότι στις αρχές του 16ου αιώνα, Εβραίοι από την Πάτρα αναγκάστηκαν να μετοικήσουν στη Ζάκυνθο, προφανώς για να σωθούν.

Την ίδια εποχή πολλοί Εβραίοι που κατοικούσαν στην Πάτρα κατέφυγαν για τον ίδιο λόγο, στην Άρτα. Μετοικασία Εβραίων από την Πάτρα στην Άρτα καταγράφεται και το 1561, αλλά η συνύπαρξη με τους παλαιούς αρτινούς ομοεθνείς τους ήταν προβληματική λόγω φορολογικών θεμάτων.

Τον 17ο αιώνα η εβραϊκή παροικία των Πατρών έφθασε σε μεγάλη ακμή, κυρίως πνευματική και πραγματοποιήθηκε στην πόλη το «*Μεταρρυθμιστικό Ισραηλιτικό Συνέδριο*», το οποίο ήταν ένα πολύ σημαντικό θρησκευτικό γεγονός. Στο Συνέδριο αυτό κωδικοποιήθηκαν τα «*έθιμα των Πατρών*» (Μεναγέ ή Μηναγίμ Πατράς) και με τον «*Χαχμέ Πατράς*», δηλαδή τον ισραηλιτικό νομοθετικό Κώδικα που συντάχθηκε, συμμορφώθηκαν όλες οι Ισραηλιτικές Κοινότητες της Ελλάδας.

Πολλές αναφορές σε Εβραίους και στις δραστηριότητες που ανέπτυξαν στην Πάτρα από το 1595 μέχρι το 1794, υπάρχουν στον Κώδικα Μέρτζιου, που βρίσκεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη των Πατρών. Πρόκειται για σειρά βενετικών εγγράφων, που σχετίζονται με την Πάτρα, τα οποία συγκέντρωσε ο ηπειρώτης λόγιος Κωνσταντίνος Μέρτζιος, μετά από ενδελεχή έρευνα στα κρατικά αρχεία της Βενετίας και αντίγραφά τους δώρισε στον ιστορικό της πόλης Κώστα Τριανταφύλλου, ο οποίος τα κατέθεσε στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών.

Το Βενετικό κράτος αντιμετώπισε ευνοϊκά τις εβραϊκές Κοινότητες, με απώτερο σκοπό τη συστηματική εκμετάλλευση των εβραϊκών κεφαλαίων, τη φορολόγησή τους και τη συμβολή τους, μέσω των ποικί-

λων επαγγελματικών δραστηριοτήτων τους, στη γενικότερη ανάπτυξη των τοπικών αστικών κέντρων.

Κατά τον 16ο αιώνα η Πάτρα παρουσίαζε εμπορική κίνηση και οι Τούρκοι, συνεπείς στις θρησκευτικές τους παραδόσεις, προστάτευαν τους εμπορευόμενους υπηκόους τους, Εβραίους και Έλληνες, διότι σύμφωνα με το Μωάμεθ, «*Όποιος κερδίζει χρήματα ευχαριστεί τον Θεό*».

Ο Μποχώρ Φόρνη, Εβραίος από τη Χαλκίδα, δημοσίευσε το 1925 ένα πατρινό δημοτικό τραγούδι της α' Τουρκοκρατίας (16ος αιώνας), που αναφέρεται στο αίσθημα ενός νεαρού πατρινού με μία εβραιοπούλα. Το δημοτικό αυτό τραγούδι, στο οποίο προβάλλεται έντεχνα η οικονομική δύναμη του εβραϊκού στοιχείου, εντοπίστηκε και σε ηπειρωτική παραλλαγή και δημοσιεύθηκε με μικρές παραλλαγές και από άλλους, απόδειξη της διάδοσής του.

Η ύπαρξη πολλών Εβραίων στην Πάτρα κατά τον 17ο αιώνα πιστοποιείται από περιηγητές που πέρασαν από την πόλη, όπως ο Γάλλος Du Loir (1641), ο Τούρκος Enliya Celebi (1668) και οι Jacob Spon και George Wheeler (1676). Χάρis στον Wheeler έχει διασωθεί μία ενδιαφέρουσα περιγραφή του εβραϊκού νεκροταφείου, κατά την οποία, οι τάφοι έμοιαζαν με μικρές πέτρινες οικίες, είχαν μαρμάρινη πλάκα, επί της οποίας ήταν χαραγμένο το όνομα του νεκρού και της οικογένειάς του και οι πλάκες φαίνονταν σαν θύρες των ταφικών οικίσκων. Πολλές από τις επιτάφια αυτές επιγραφές βρέθηκαν διασκορπισμένες σε διάφορα σημεία της πόλης των Πατρών και επτά από αυτές έχουν δημοσιευθεί.

Κατά την Ενετοκρατία (Ιούλιος 1687-Σεπτέμβριος 1715), λόγω του πολέμου, αρκετοί Εβραίοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στη Θεσσαλονίκη και τη Λάρισα και η εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών παρήκμασε. Πολλοί από αυτούς επέστρεψαν μετά την αποκατάσταση της τουρκικής κυριαρχίας (1715). Να υπενθυμίσουμε ότι η Γαληνοτάτη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου θέσπισε περιορισμούς στα πολιτικά τους δικαιώματα, δεν τους επέτρεπαν να αποκτήσουν ακίνητη περιουσία ή να ασκήσουν πολιτικό επάγγελμα κ.λπ.

Οι Εβραίοι των Πατρών, του Αγρινίου και της Ναυπάκτου ήσαν, κατά την Τουρκοκρατία και την Ενετοκρατία, οι βασικοί μεσίτες όλης της εμπορικής δραστηριότητας στα παράλια της Αιτωλοακαρνανίας και

της Πελοποννήσου. Αγόραζαν μαλλιά, δέρματα, λάδι, καπνό, ρύζι, σταφίδα και σιτάρι από τους αγροτικούς πληθυσμούς και τα μεταπώλουν εισπράττοντας υψηλά μεσιτικά. Η αγορά των αγροτικών αυτών προϊόντων γινόταν στα διάφορα πανηγύρια, όπου κυριαρχούσαν ως αγοραστές, αλλά και ως μεσίτες.

Την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι Εβραίοι των Πατρών δεν απολάμβαναν ισονομίας και ισοπολιτείας και συχνά προκαλούνταν επεισόδια με τους Χριστιανούς, για την αργία του Σαββάτου. Οι Χριστιανοί ήθελαν η αγορά (παζάρι) να μη γίνεται την Κυριακή, αλλά το Σάββατο και οι Εβραίοι αντιδρούσαν. Μάλιστα μερικές φορές έφθασαν να δωροδοκήσουν το Βοεβόδα (Επαρχο), για να επιτύχουν να γίνεται την Κυριακή και συχνά τα επεισόδια μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων κατέληγαν σε άγριο ξυλοδαρμό.

Τον 18ο αιώνα οι Εβραίοι ήσαν από τα πιο δραστήρια στοιχεία στο εμπόριο της Πελοποννήσου και η συμβολή τους στην οικονομική πρόοδο, θα ήταν πολύ πιο μεγάλη αν οι εμπορικές τους δραστηριότητες δεν ήσαν κατά βάση αντιπαραγωγικές. Τα εβραϊκά κεφάλαια επενδύονταν σε χρηματιστικές δραστηριότητες και οι Γάλλοι χρηματιστές ήσαν σε συνεχή αντιπαράθεση με τους Εβραίους εμποροτραπεζίτες της Τριπολιτσάς, για τα μεγάλα κέρδη που αποκόμιζαν από δάνεια, διότι ως ντόπιοι και υπήκοοι του Σουλτάνου, υπερείχαν σε δανεισμό χρημάτων, έναντι των Γάλλων. Τότε εισήγαγαν για πρώτη φορά τη συναλλαγματική, ως μέσον πληρωμής και η γενίκευση της χρήσης της έδωσε μεγάλη ώθηση στις χρηματιστικές εργασίες, με τις προεξοφλήσεις, τον έντοκο δανεισμό και τις αγοραπωλησίες ξένων νομισμάτων.

Εμποροι, με την πραγματική έννοια του όρου, δηλαδή όχι απλώς εμπορευόμενοι, ήσαν, κατά τον Βασ. Κρεμμυδά, το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, μόνο οι Εβραίοι, οι οποίοι διεκπεραίωναν ένα μεγάλο μέρος του εσωτερικού εμπορίου και είχαν μεγάλη συμμετοχή και στο εξωτερικό εμπόριο.

Σύμφωνα με τον Άγγλο περιηγητή Richard Pococke που πέρασε από την Πάτρα το 1740, ζούσαν στην πόλη 10 εβραϊκές οικογένειες.

Το εβραϊκό νεκροταφείο της Πάτρας

Το 1756 επλήγη η Πάτρα από επιδημία πανώλης και ο εβραϊκός πληθυσμός αποδεκατίστηκε, μένοντας έγκλειστος στην περιτοιχισμένη εβραϊκή συνοικία, στο τέρμα της οδού Παντοκράτορος. Από αυτούς που επέζησαν οι περισσότεροι μετοίκησαν στη Ναύπακτο.

Ο εγκατεστημένος στην Πάτρα με την οικογένειά του Ιωάννης Σποντής από τα Χανιά της Κρήτης, συνέθεσε το 1767 μία έμμετρη αφήγηση (ριμάδα), επηρεασμένος από τη χρησιμολογία και τους οραματισμούς της εποχής, με την οποία καλούσε τα πλήθη σε πιο ενεργή πίστη. Οι περισσότεροι από τους 792 στίχους της ριμάδας αφορούν τον διωγμό των Εβραίων των Πατρών, λόγω της επιμονής τους να μη γίνεται παζάρι το Σάββατο, αλλά την Κυριακή. Το στιχούργημα αυτό αντικατοπτρίζει τις θρησκευτικές προκαταλήψεις και τον εμπορικό ανταγωνισμό μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών, γι' αυτό και προκάλεσε αναταραχή στην Πάτρα και τη Ναύπακτο, όπου κατοικούσαν πολλοί Εβραίοι.

Κατά τον Rouqueville, το 1816, επί πληθυσμού 12.000 Χριστιανών και 4.000 Τούρκων, κατοικούσαν στην Πάτρα 17 εβραϊκές οικογένειες (73 Εβραίοι), οι οποίες, μετά την κήρυξη της Επανάστασης κατέφυγαν σε διάφορα τουρκοκρατούμενα μέρη.

Ο ίδιος αναφέρει ότι στο πρώτο ταξίδι του (1798-9) βρήκε στην Πάτρα πολλούς Εβραίους που ασκούσαν το επάγγελμα του μεσίτη και του διερμηνέα, ιδίως κοντά στον Γάλλο πρόξενο και κέρδιζαν πολλά χρήματα, διότι όλες οι συναλλαγές γίνονταν μέσω αυτών.

Αναπαράσταση της Συναγωγής της Πάτρας στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος (αρχείο ΕΜΕ).

Για τα γαλλικά τους γράφει ότι ήσαν γεμάτα βαρβαρισμούς.

Επίσης, ο Άγγλος περιηγητής Leake, που πέρασε από την Πάτρα το 1805, αναφέρει ότι επί πληθυσμού 10.000 κατοίκων, οι Εβραίοι ήσαν ελάχιστοι.

Ο Dodwell, που επισκέφθηκε την Πάτρα στις αρχές του 19ου αιώνα, διαπίστωσε την ύπαρξη έντονου αντισημιτικού κλίματος, το οποίο εντάθηκε κατά την Επανάσταση και οδήγησε την Κοινότητα σε αφανισμό.

Τέλος, το 1818, ο John Bransen κατέγραψε 17 εβραϊκές οικογένειες και Συναγωγή.

Κατά τη διάρκεια του Αγώνα, σύμφωνα με τις εκθέσεις του βρετανού προξένου στην Πάτρα, έλαβαν χώρα σφαγές εκατοντάδων Εβραίων, που είχαν συρρεύσει στην πόλη, τις οποίες μάλιστα χαρακτηρίζει “σκόπιμες”, όπως ανάλογες σφαγές έγιναν και σε άλλες πόλεις της Πελοποννήσου, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την Τριπολιτσά, όπου αφανίστηκε όλο το εβραϊκό στοιχείο.

Με την ενσωμάτωση των Επτανήσων (1864) και της Θεσσαλίας και της Άρτας (1881) στην Ελλάδα, ενισχύθηκε σημαντικά η εβραϊκή παρουσία στη χώρα, αλλά για την Πάτρα οι μαρτυρίες είναι λιγοστές και αφορούν κυρίως άτομα που έμειναν προσωρινά στην πόλη, για επαγγελματικούς λόγους και για ελάχιστους που μετοίκησαν.

Μαρτυρείται η εγκατάσταση Εβραίων στην Πάτρα τη δεκαετία 1870, που είχαν μετοικήσει από την

Κέρκυρα, ενώ το 1891 εκδόθηκε ένα βιβλίο 80 σελίδων με αντιεβραϊκό περιεχόμενο, που σημαίνει ότι υπήρχαν Εβραίοι στην πόλη.

Όταν ξέσπασε ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, 200 ρωμανιώτες Εβραίοι από την Πάτρα, την Κέρκυρα, τη Ζάκυνθο, το Βόλο, την Αθήνα και τη Χαλκίδα κατατάχθηκαν στον ελληνικό στρατό και συμμετείχαν στις πολεμικές επιχειρήσεις.

Λόγω των μεγάλων αντισημιτικών ταραχών στη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά, την Άρτα, την Πρέβεζα, τα Ιωάννινα και την Κέρκυρα το 1891, σημαντικός αριθμός Εβραίων από αυτά τα μέρη μετοίκησε στην Πάτρα και το 1905 ανασυγκροτήθηκε η Ισραηλιτική Κοινότητα Πατρών, η οποία είχε διαλυθεί κατά την Επανάσταση.

Οι Εβραίοι που εγκαταστάθηκαν στην Πάτρα ήσαν απόγονοι ελληνόφωνων Ισπανοεβραίων Σεφαραδιτών και Ιταλιωτών από την Απουλία και μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών (1923) και από τη Σμύρνη. Οι μετοικήσεις ετεροχθόνων Εβραίων στην Πάτρα συνεχίστηκαν μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα.

Η σύσταση Ισραηλιτικών Κοινοτήτων θεσμοθετήθηκε με τον Ν. 2456/1920, κατά τον οποίο, μπορούσε να ιδρυθεί Κοινότητα με Β.Δ., εφόσον στην πόλη κατοικούσαν περισσότερες από είκοσι ισραηλιτικές οικογένειες και λειτουργούσε Συναγωγή.

Πρώτος ραββίνος (ιεροδιδάσκαλος) ήταν ο Ιε-διδοίας Κοέν (+1926) και ως ραββίνοι αναφέρονται επίσης οι: Ιεσοιά Μοσέ Ματαθία, Χαχάμ Ισαάκ Χιζκία Σακκής και Σαμουήλ Αλμπάλα.

Το 1920 χτίστηκε σε ιδιόκτητο οικόπεδο της Κοινότητας, επιφανείας 200 τ.μ. περίπου, επί της οδού Παντανάσσης 34, ένα διώροφο κτίριο στο οποίο στεγάστηκε η Συναγωγή (ανώγειο) και το εβραϊκό σχολείο.

Τα έπιπλα της Συναγωγής έφεραν περίτεχνες νεοκλασικές διακοσμήσεις βενετσιάνικης τεχνοτροπίας και οι έξι ιεροί κύλινδροι του Νόμου (Σεφαρίμ) φυ-

λάσσονταν σε μεγάλες περίτεχνες ξύλινες θήκες (Τικίμ). Σήμερα η Συναγωγή της Εβραϊκής Κοινότητας των Πατρών εκτίθεται στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, όπου έχει μεταφερθεί αυτούσια και έχει αναστηλωθεί σε ειδικό χώρο. Πρόκειται για κλασσικού τύπου Σεφαραδίτικη Ιουδαϊκή Συναγωγή, όπως αυτές που ιδρύθηκαν κατά την Ενετοκρατία.

Όλα τα παιδιά των εβραϊκών οικογενειών φοιτούσαν σε δημόσια ή ιδιωτικά ελληνικά σχολεία και τις Κυριακές και τις αργίες και μερικά απογεύματα μαζευόντουσαν στο σχολείο της Κοινότητας και ο ραββίνος τους μάθαινε προσευχές και τους δίδασκε στοιχεία Ιουδαϊκής Ιστορίας. Το σχολείο έκλεισε με την κήρυξη του πολέμου και επαναλειτούργησε από το 1946 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας 1950.

Η Κοινότητα χορηγούσε σε οικονομικά αδύναμα μέλη της τακτικά και έκτακτα χρηματικά βοηθήματα, για την κάλυψη των αναγκών τους και για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη.

Το 1880 παραχωρήθηκε στην Κοινότητα από το Δήμο Πατρέων, ένα τμήμα στο Α΄ Κοιμητήριο Πατρών, το οποίο όμως καταστράφηκε και γι' αυτό δεν υπάρχουν στοιχεία για θανάτους Εβραίων πριν το 1910. Τότε η Κοινότητα απέκτησε ιδιόκτητο χώρο, για τις ταφές των μελών της, έξω από το Α΄ Κοιμητήριο, στην ανατολική πλευρά, με ανεξάρτητη είσοδο από την οδό Φλωρίνης. Στο εν λόγω Κοιμητήριο σώζονται τριάντα τέσσερες εβραϊκές επιγραφές, που υπάρχουν σε ισάριθμους τάφους Εβραίων. Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι οι μόνοι Εβραίοι που πέθαναν στην Πάτρα, διότι πρέπει να έχουν γίνει ταφές Εβραίων και αλλού. Επίσης, αρκετές παλιές ταφικές πλάκες έχουν καταστραφεί. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε για Εβραίους που πέθαναν στην Πάτρα και δεν περιλαμβάνονται στους τριάντα τέσσερες του Κοιμητηρίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας.

Η Κοινότητα διοικείται από επταμελές συμβούλιο, το οποίο εκλέγεται από τους άρρενες Εβραίους που κατοικούσαν στην Πάτρα, ηλικίας 20 ετών και άνω. Πρώτος πρόεδρος εξελέγη ο Ζαχαρίας Μ. Βιτάλ, ο οποίος επανεξελέγη και ήταν ο πλέον επιφανής και ευκατάστατος Εβραίος των Πατρών. Κατά κανόνα τα μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου εκλέγονταν με βάση την οικονομική τους επιφάνεια.

Είναι αξιοσημείωτο ότι πολλοί Εβραίοι των Πατρών προσέφεραν σημαντικά ποσά υπέρ των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής που κατέφυγαν στην Πάτρα. Αυτό προκύπτει από δημοσιεύματα των εφημερίδων της εποχής, στα οποία αναφέρονται τα ονόματα των διαφόρων δωρητών και όσων συνέβαλαν στην ανακούφιση των προσφύγων, με πράξεις φιλανθρωπίας και φιλαλληλίας.

Αρκετοί Εβραίοι των Πατρών, σεφαραδίτικης καταγωγής μιλούσαν προ του πολέμου την ισπανοεβραϊκή διάλεκτο ladino, προσαρμοσμένη στο πολιτισμικό περιβάλλον του ελλαδικού χώρου, ως γλώσσα οικειότητας, αναγνώρισης και συναισθημάτων και ως μέσον επικοινωνίας στο σπίτι και στην εβραϊκή μικροκοινωνία. Στους άλλους χώρους, κυρίως τους εργασιακούς, χρησιμοποιούσαν την ελληνική γλώσσα. Μετά τον πόλεμο έπαυσε να χρησιμοποιείται, ακόμα και ως διάλεκτος οικειότητας κ.λπ., πλην από κάποιες προσευχές.

Οι Εβραίοι των Πατρών ασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο υφασμάτων, γυναικείων ενδυμάτων και ψιλικών ή ήταν αργυραμοιβοί.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 κατοικούσαν στην Πάτρα 161 Εβραίοι. Το 1940 η Εβραϊκή Κοινότητα των Πατρών αριθμούσε 265 μέλη, όπως προκύπτει από πίνακα που συντάχθηκε από το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Συντονισμού και Γνωματεύσεως, μετά την Απελευθέρωση και από μαρτυρία του πατρινού Εβραίου Βίκτορα Βιτάλ.

Για τον ακριβή αριθμό των Εβραίων που κατοικούσαν στην Πάτρα πριν αρχίσουν οι διώξεις, οι πηγές που έχουμε υπ' όψη μας, δεν διαφοροποιούνται ιδιαίτερα. Σύμφωνα με τον Μιχ. Μάτσα (The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War, σ. 83), ο εβραϊκός πληθυσμός των Πατρών έφθανε τα 299 άτομα και μετά τον πόλεμο έμειναν 209. Δηλαδή οι απώλειες, κατά τον Μάτσα, έφθασαν γύρω στο 30%.

Την άνοιξη του 1942 ο Πρωθυπουργός Γεώργιος Τσολάκογλου, σε δηλώσεις του στη Θεσσαλονίκη, διαβεβαίωσε τους αντιπροσώπους της Εβραϊκής Κοινότητας, που τον συνάντησαν, ότι δεν θα πάθουν τίποτα από τους Γερμανούς. Όμως, περίπου ενάμιση χρόνο μετά άρχισε να τίθεται σε εφαρμογή το σχέδιο για την «*Τελική Λύση του εβραϊκού ζητήματος στην Ελλάδα*». Ο όρος «Τελική Λύση» συναντάται σε να-

ζιστικά κείμενα από το 1939 και εξέφραζε την ψύχωση τους να απαλλαγούν από τους Εβραίους και να καταστήσουν το Ράιχ Judenrein (καθαρό από Εβραίους) ή Judenfrei (απαλλαγμένο από Εβραίους). Με την κατάλληλη δε προπαγάνδα, την ψύχωση αυτή την ενστερνίστηκε η πλειοψηφία του γερμανικού λαού, διότι οι μάζες συσπειρώνονται πιο εύκολα μ' ένα κοινό μίσος, παρά με μία ιδεολογία.

Στις 9 Οκτωβρίου 1943 η Γερμανική Στρατιωτική Διοίκηση στην Πάτρα εξέδωσε Διαταγή, όμοια με ανάλογη Διαταγή που εκδόθηκε σε όλες τις πόλεις της Ελλάδος που κατοικούσαν Εβραίοι, να εγγραφούν μέχρι τις 14 Οκτωβρίου στα μητρώα της Γερμανικής Διοίκησης, να δηλώσουν τη μόνιμη κατοικία τους κ.λπ.

Η Διαταγή τοιχοκολλήθηκε σε διάφορα σημεία της πόλης, και εστάλη στους εφημέριους των εκκλησιών, με την εντολή να την αναρτήσουν, υπ' ευθύνη τους, στην είσοδο των ναών ή σε άλλο εμφανές μέρος, ώστε να γίνει ευρέως γνωστή και να υποβάλλουν αποδεικτικό θυροκόλλησης. Μ' αυτό τον τρόπο επεδίωκαν να καταγράψουν τους Εβραίους που κατοικούσαν στην Πάτρα, ώστε να μπορούν να τους αναζητήσουν και να τους συλλάβουν. Επίσης η Διαταγή αυτή διαβιβάστηκε αυθημερόν στην Αστυνομική Διεύθυνση Πατρών, όπου υπηρετούσε ο Αστυνομός και μετέπειτα Αστυνομικός Διευθυντής Δημ. Μαρινάκης, ο οποίος διατηρούσε στενές σχέσεις με εβραϊκές οικογένειες και έσπευσε να τις ενημερώσει και να τους υποδείξει να φύγουν εσπευσμένα από την Πάτρα, για να μην συλληφθούν. Επίσης τους υπέδειξε να ειδοποιήσουν και τις υπόλοιπες οικογένειες ομοεθνών τους που ζούσαν στην Πάτρα, να κάνουν το ίδιο.

* Ο Χρήστος Αθαν. Μούλιας είναι Δικηγόρος στην Πάτρα και συγγραφέας ιστορικών μελετών.

Από το Πογκρόμ του Μεγάλου Κάστρου στην Πυρπόληση της Ετς Αχάϊμ των Χανίων

*Αντισημιτισμός στην Κρήτη: Μία Προσέγγιση**

(Β' ΜΕΡΟΣ)

Του ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ ΟΡ. ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΗ

Στη μνήμη του αξέχαστου φίλου μου Νίκου Χανάν Σταυρουλάκη

Η Περίοδος της Κατοχής

Η περίοδος της Κατοχής σηματοδοτεί τον χαμό του Κρητικού Εβραϊσμού. Εν πρώτοις πρέπει να επισημανθεί ως αρνητικό γεγονός η παντελής απουσία αντίδρασης για τη σύλληψη του εβραϊκού πληθυσμού – η πλήρης παγερή σιωπή¹ – σε αντίθεση με άλλες πόλεις της Ελλάδας, που παρατηρήθηκαν διαβήματα συλλογικά και μεμονωμένα, καίτοι αναποτελεσματικά². Στην παραπάνω θέση πρέπει να προστε-

1 Η συγκινητική αφήγηση του φυλακισμένου στην Αγία Βαρδή Β. Βαρδινογιάννη επιβεβαιώνει αυτή τη θέση: «Τους φέρνουν φορτωμένους με μεγάλους μπόγους. Τους στρατοπεδεύουν στο συρματοφραγμένο χωράφι. Ζούνε στην ύπαιθρο χωρίς καμιά υποδομή και από το παράθυρό μου της απομονωσής παρακολουθώ από μακριά το δράμα τους...». Αθελά του ίσως ο Βαρδινογιάννης, περιγράφοντας την εικόνα των εκτοπισμένων Εβραίων αναπαράγει ένα κλασικό αντισημιτικό στερεότυπο: «Υπάρχει εκεί μια πραγματική χάρβα που την παρακολουθούμε τόσες μέρες». Βλ. *Γερμανικές φυλακές Αγίας 1941-1945*, επιμ. Βαρδής Β. Βαρδινογιάννης και Αργυρώ Κοκοβλή, ΕΔΙΑ, Χανιά 2005, 62-63.

2 Είναι γνωστό το διάβημα εκπροσώπων φορέων της Αθήνας, με το οποίο αντίταχθηκαν στην εκτόπιση των Ελλήνων Εβραίων, βεβαίως χωρίς αποτέλεσμα. Αξιοσημείωτη ήταν η στάση του Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού και η απάντησή του στον Γερμανό επικεφαλής των SS της Αθήνας Stroop. Επίσης, γνωστή είναι η γενναία στάση του Δημάρχου Ζακύνθου Καρρέρ και του τοπικού Μητροπολίτη Χρυσόστομου. Εντούτοις, η διάσωση των περισσότερων Εβραίων της χώρας οφειλόταν στην Εθνική Αντίσταση. Μεταπολεμικά βέβαια, ο Ελληνικός Εβραϊσμός, αποδεκατισμένος και απομονωμένος, ανέδειξε τα φωτεινά παραδείγματα της Αθήνας και της Ζακύνθου, καθώς για πολλές δεκαετίες ήταν αδύνατον να προβληθεί η Εθνική Αντίσταση, ιδίως επειδή στη διάσωση των Ελλήνων Εβραίων συνέβαλε κυρίως το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Βλ. Μπάριμπαρ Σπένγκλερ-Αξιοπούλου, «Αλληλεγγύη και βοήθεια προς τους Εβραίους της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της Κατοχής: 1941-1944», στο *Οι Εβραίοι της Ελλάδας στην Κατοχή*, επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1998, 21-26. Για την περίπτωση της Κρήτης ο γράφων εκτιμά ότι ισχύει δυστυχώς η δογματική και σκληρή κρίση της Hanna Arendt (*Eichmann in Jerusalem. A*

* Η μελέτη αυτή αποτελεί επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη μορφή της εισήγησης που εκφωνήθηκε στην Επιστημονική Ημερίδα που οργανώθηκε από τα ΓΑΚ – Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, στα Χανιά, στις 13/10/2019.

θεί και η αδιαφορία των αντιστασιακών οργανώσεων της Κρήτης προς προστασία των Κρητών Εβραίων, σε μια περίοδο που το αντιστασιακό κίνημα ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένο, καθώς η σύλληψη των Εβραίων της Κρήτης πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 1944. Η σιωπή απέναντι στο δράμα του «άλλου», του Εβραίου συνέλληνα και συμπολίτη, εντοπίζεται ακόμη και σε ύστερο χρόνο, στα απομνημονεύματα στελεχών της Αντίστασης³. Ασφαλώς η σωτηρία των ελαχίστων Εβραίων της Κρήτης οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη συνδρομή χριστιανών συμπολιτών τους. Όμως, ο εξαιρετικά μικρός αριθμός των διασωθέντων επιβεβαιώνει την παραπάνω θέση⁴.

Εφημερίδα Παρατηρητής, φ. 711, 16.1.1944. Οι τοπικές Αρχές χαιρετούν ναζιστικά. Ηλέζαντα γράφει: «Ο κ. αντιπρόσωπος του Διοικητού Φρουρίου Κρήτης, ο υπουργός Γεν. Διοικητής Κρήτης κ. Ιωάν. Πασσαδάκης και ο θεοφιλέστατος Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου κ. Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης κατά την ανάκρουση του γερμανικού εθνικού ύμνου.»

Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη σε άλλες περιοχές της χώρας, όπου η Ορθόδοξη Εκκλησία στάθηκε δίπλα στους καταδιωκόμενους Εβραίους⁵, η Εκκλησία της Κρήτης παρέμεινε απύσχα, σιωπηλή και αδιάφορη απέναντι στο δράμα των

Κρητικών Εβραίων. Καμιά διαμαρτυρία δεν υπήρξε, κανένα διάβημα δεν εκδόθηκε με σκοπό τη βοήθεια ή τη σωτηρία τους. Στη δράση του τοπικού Επισκόπου Κυδωνίας και Αποκορώνου Αγαθάγγελου Ξηρουχάκη, στη δικαιοδοσία του οποίου υπάγονταν τα Χανιά, δεν συγκαταλέγεται η παραμικρή ενέργεια υπέρ των διωκόμενων Εβραίων συμπολιτών του, παρά το ότι για πολλά άλλα ζητήματα της περιόδου εμφανίζει έντονη δραστηριότητα⁶. Απεναντίας, η δράση του χαρακτηριζόταν ως επαμφοτερίζουσα και κατηγορήθηκε από τις αντιστασιακές οργανώσεις της Κρή-

Report of the Banality of Evil, The Viking Press, New York 1963, 89-90) ότι «Ο ελληνικός λαός υπήρξε απέναντι στους Εβραίους του το λιγότερο αδιάφορος... Θα μπορούσε κάποιος να πει ότι η αδιαφορία των Ελλήνων για τους Εβραίους τους διατηρήθηκε και μετά την απελευθέρωση της χώρας».

- 3 Ενδεικτικά: Γιάννης Δημ. Τσίβης, *Χανιά 1941-1945. Κατοχή και Αντίσταση*, 2η έκδοση, Έρεισμα, Χανιά 2012 · Λευτέρης Ηλιάκης, *Η Αντίσταση στο Ν. Χανίων*, Χανιά 2003, όπου απουσιάζουν οι Έλληνες Εβραίοι της Κρήτης και το δράμα τους. Σε κάποια άλλα απομνημονεύματα γίνεται μεν αναφορά στο δράμα των Κρητών Εβραίων, αλλά δεν υπάρχει η παραμικρή ένδειξη αντιστασιακής πράξης για να τους βοηθήσουν: Ελευθέριος Ν. Παπαγιαννάκης, *Κρήτη. Η μεγάλη νύχτα. Ιούνιος 1941-Μάιος 1945*, Πιτσιλός, Αθήνα 1996, 379-380 · Μάρκος Ν. Πολιουδάκης, *Η Εθνική Αντίσταση κατά τη γερμανο-ιταλική κατοχή στην Κρήτη*. 1^η Ιουνίου 1941 έως 30 Ιουνίου 1945, Ρέθυμνο 2002, 308-311 · Γεώργιος Κάββος, *Γερμανο-ιταλική Κατοχή και Αντίσταση Κρήτης 1941-1945*, Ηράκλειο 1991, 476-477, όπου γίνεται αόριστη αναφορά σε διαβήματα προς τις γερμανικές αρχές, από κατοίκους του Ηρακλείου και των Χανίων για τη διάσωση τους, χωρίς όμως να παραθέτει κάποιο στοιχείο. Τέλος, ο Νίκος Κοκονάς αναφέρεται σε έκδοση ανακοίνωσης από την Εθνική Οργάνωση Ρεθύμνης (ΕΟΡ) υπό τον τίτλο «Νέα μετοικεσία», στην οποία εκφράζονται διαμαρτυρίες και επισύρεται η προσοχή της Κυβέρνησης του Καΐρου. Ίσως αυτή ήταν η μόνη αντίδραση εκ μέρους των αντιστασιακών οργανώσεων του νησιού. Βλ. Νίκος Αλ. Κοκονάς, *Η γερμανική Κατοχή στην Κρήτη. Στοιχεία από το αρχείο του Συντ/ρχη Χρ. Τζιφάκη. Ειδική αναφορά στη Ρεθεμνιώτικη Αντίσταση 1941-1944*, Ρέθυμνο 1989.
- 4 Judith Humphrey, «Δuo μαρτυρίες από Χανιώτες Εβραίους οι

οποίο σώθηκαν στην Κατοχή», *Ελλωτία*, 4 (1995), 51. Οι εν λόγω μαρτυρίες αφορούν σε Χανιώτες Εβραίους (οικογένειες Μινέρβου και Ραφαήλ Βεντούρα), που σώθηκαν γιατί πρόλαβαν να φύγουν στην Αθήνα. Από τους κατοικούντες στο νησί Εβραίους, τη σύλληψη διέφυγαν οι Αβραάμ Ισχακής, Βικτωρία Φέρμον, Ιωσήφ Κονέν στα Χανιά και Ρένα Ελχάι και μια ακόμη νεαρή γυναίκα που είχε καταφύγει στο νησί από τη Θεσσαλονίκη το 1941 και δεν κατονομάζεται. Επίσης βλ. Judith Humphrey, "The Jews of Crete under Occupation 1941-1944. A Brief Chronicle of their Life and Death and a Jewish Soldier's Eye-witness Account of the Community", στο *The Jews of Crete II. Selected articles and essays. The Jews of Hania: 1900-1944*, Ets Hayyim Synagogue, Χανιά 2002, 18.

- 5 Ενδεικτικά, για τη στάση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Δαμασκηνού, βλ. Ηλία Βενέζη, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Εστία, Αθήνα 1981, 259-269.
- 6 Στέφανος Δ. Μυλωνάκης, *Ο Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου Κρήτης Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης 1872-1948. Εκκλησία Κρήτης Γερμανική Κατοχή 1941-1945*, τόπος Κ. Μαριδάκη, Χανιά 1948. Στον ογκώδη αυτό τόμο, γραμμένο με έντονο «αγογραφικό» χαρακτήρα, ο συγγραφέας του δεν βρήκε ούτε μια λέξη να γράψει για τους Κρητικούς Εβραίους, προφανώς επειδή ο εν λόγω Επίσκοπος δεν έπραξε το παραμικρό για να τους βοηθήσει. Βλ. επίσης Ι. Δ. Αναστασάκης, *Η Εκκλησία στη Μάχη της Κρήτης και η γερμανική κατοχή 1941-45: φόρος τιμής και αγάπης*, Χανιά 1994, όπου επίσης δεν υπάρχει η παραμικρή αναφορά για κάποια ενέργεια της τοπικής Εκκλησίας υπέρ των Κρητικών Εβραίων.

της ως γερμανόφιλος⁷. Όπως επισημαίνεται, η Εκκλησία της Κρήτης επέδειξε «φαναριωτική» πολιτική και υπάρχουν πράξεις που έχουν προκαλέσει «ερωτήματα, σκανδαλισμό ή και τη μήνη εξωεκκλησιαστικών κύκλων», αναφορικά με τη στάση της κατά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής του νησιού⁸.

Παρ' όλα αυτά, οι Κρήτες Εβραίοι δεν στάθηκαν στην άκρη του δρόμου: συμμετείχαν στην Αντίσταση εντός και εκτός Κρήτης. Σημειώνω τα ονόματα των Σαλβατώρ Μινέρβου, Αλμπέρτου Μινέρβου, Ιωσήφ Ντεκάστρο, Ιωσήφ Κοέν, Τζένης Μινέρβου, Σαμουήλ Δέντη και του στρατιωτικού ιατρού Σαλβατώρ Σαρφατή, που βασανίστηκε και εκτελέστηκε από τους Γερμανούς⁹. Στην πρώτη Νομαρχιακή Επιτροπή Ηρακλείου περιλαμβανόταν ο μεγάλεμπορος ενδυμάτων Ηλίας Κοέν, ο οποίος βοήθησε και στο ζήτημα του ρουχισμού των ανταρτών¹⁰.

Η εκτόπιση των Εβραίων της Κρήτης στον Κρητικό Κήρυκα Ηρακλείου. Η είδηση δίπλα σε Ανακοίνωση για λογαριασμούς ρεύματος!

Ενώ βεβαίως αρκετές εκτελέσεις Ελλήνων Εβραίων είχαν πραγματοποιηθεί στην Κρήτη από τους Γερμανούς πριν από την εκτόπιση. Δυο Έλληνες Εβραίοι συμπεριλαμβάνονται επίσης στους 62 Μάρτυρες του Ηρακλείου: πρόκειται για τους Ζαχαρία Λεών Λεβή, από τα Γιάννενα, και Εμμανουήλ Χαχαμάκη Λεβή, από τον Βόλο, που εκτελέστηκαν μαζί με άλλους 60 πατριώτες της Κρήτης, στη θέση «Ξεροπόταμος» στις 3 Ιουνίου 1942¹¹. Μοιάζει ειρωνεία της ιστορίας

το ότι τα δυο μοναδικά ονόματα Ελλήνων Εβραίων που έχουν τιμηθεί δημοσίως στην Κρήτη, βρίσκονται σε αναθηματική πλάκα έξω από έναν ορθόδοξο ναό, το εκκλησάκι των Αγίων Πάντων, στο Γάζι Ηρακλείου. Κάθε χρόνο, εν αγνοία τους ίσως, ορθόδοξοι ιερείς τελούν μνημόσυνο στους 62 Μάρτυρες κι ανάμεσά τους στους δυο Έλληνες Εβραίους, που τα ονόματά τους ακούγονται δημόσια στο προσκλητήριο νεκρών. Τα παιχνίδια που παίζει η ιστορία είναι κάποιες φορές συγκλονιστικά.

Το καλοκαίρι του 1943 εκτελέστηκαν στο Καστέλι Πεδιάδος 30 άνδρες, εκ των οποίων οι 15 ήταν Εβραίοι, ως αντίποινα αποτυχημένου σαμποτάζ που επιχειρήθηκε πιθανότατα στα Πεζιά¹². Ανάμεσά τους οι: Μιχαήλ Χαΐμ του Ισαάκ, γεννηθείς το 1904 στην Κέρκυρα, κάτοικος Ηρα-

7 Γιώργος Ν. Καραγιάννης, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα 2001, σ. 284-285. Στο φύλλο αρ. 711 της 16/01/1944 της εφημερίδας *Παρατηρητής*, ο Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου Αγαθάγγελος απεικονίζεται να χαιρετά ναζιστικά γερμανούς αξιωματικούς κατά τη δεξίωση «*epi to νέο έτει εις την γερμανικήν στρατιωτικήν λέσχην Χανίων*». Σύμφωνα με τη λεζάντα της εφημερίδας εικονίζονται «*ο κ. αντιπρόσωπος του Διοικητού Φρουρίου Κρήτης, ο Υπουργός Γεν. Διοικήτης Κρήτης κ. Ιωαν. Πασσαδάκης και ο Θεοφιλέστατος Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου Κρήτης κ. Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης κατά την ανάκρουσιν του γερμανικού εθνικού ύμνου*».

8 Αντώνης Ν. Σανουδάκης, *Εκκλησία και Αντίσταση. Ο ρόλος της Εκκλησίας της Κρήτης στις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων σχέσεις*, Κνωσός, Αθήνα 1983, σ. 159.

9 Steven Bowman, *Η Αντίσταση των Εβραίων στην Κατοχική Ελλάδα*, μτφρ. Ισαάκ Μπενμαγιόρ, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο, Αθήνα 2012, 162, 166, 170, 173 · Michael Matsas, *The Illusion of Safety. The Story of the Greek Jews During the Second World War*, Pella, Νέα Υόρκη 1997, 272, 324,325.

10 Αντώνης Κ. Σανουδάκης, *Καπετάν Μανώλης Μπαντουβάς. Ο αρχηγός της Εθνικής Αντίστασης Κρήτης. Τα Απομνημονεύματά του*, Κνωσός, Αθήνα 1979, 125-126, 464. Σύμφωνα με τον Μπαντουβά, αρχηγό της αντιστασιακής οργάνωσης ΕΟΚ Κρήτης: «*Εξασφαλίσαμε και το ζήτημα του ρουχισμού. Ο Οβραΐος Κοέν, μεγάλεμπορος ρουχισμού, είχε συνεργείο εις τσι Δάφνες και έραφτε ρούχα και κατ' αυτό τον (ν)τρόπο εβγάναμε των Εγγλέζων*

τα ρούχα που φορούσανε και τος εδίδαμε αυτά. Όσους βέβαια επρολαβαίναμε...».

11 Μανώλης Γ. Παπαμαστοράκης, *Η εκτέλεση των 62 Μαρτύρων στο Γάζι από τους Ναζί στις 3 και 14 Ιουνίου 1942*, Συμρινωτάκης, Αθήνα 2013.

12 *Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεως Ωμοτήτων εν Κρήτη*, Δήμος Ηρακλείου, Ηράκλειο 1983, 42. Στη σημαντική αυτή Έκθεση που συντάχθηκε από εξαιρετες προσωπικότητες, δεν υπάρχει άλλη αναφορά σε αντιεβραϊκές διώξεις. Οι Εβραίοι της εκτέλεσης της 14^{ης} Ιουνίου 1942 περιλαμβάνονται ανωνύμως στους 52 ομήρους κρατούμενους, καταγομένους εξ Ηρακλείου και διαφόρων χωρίων. Ο.π., 42. Ενώ, η εκτόπιση των Κρητικών Εβραίων τον Ιούνιο του 1944 απουσιάζει εντελώς από την Έκθεση, παρά το ότι αφιερώνεται ιδιαίτερο κεφάλαιο στις αποστολές στη Γερμανία. Ο.π., 38-41.

κλείου, καπελοποιός, έγγαμος με δυο παιδιά, Ηλίας Σάμπατον του Σάμπατον, γεννηθείς το 1902 στα Χανιά, κάτοικος Ηρακλείου, γυρολόγος, έγγαμος με δυο παιδιά, Αβραάμ Ελχάις του Ισαάκ, γεννηθείς το 1870 στο Ηράκλειο, κάτοικος Ηρακλείου, υδραυλικός, έγγαμος με έντεκα παιδιά, Δαβίδ Βελέλης του Σαμουήλ, γεννηθείς το 1902 στην Κέρκυρα, κάτοικος Ηρακλείου, μαραγκός, έγγαμος με δυο παιδιά, Ιάκωβος Ελχάις του Αβραάμ, γεννηθείς το 1900 στο Ηράκλειο, κάτοικος Ηρακλείου, υδραυλικός, έγγαμος με δυο παιδιά, Σίμων Αβικαδώρ του Ματθαίου, γεννηθείς το 1911 στα Χανιά, κάτοικος Ηρακλείου, υπάλληλος, έγγαμος με τρία παιδιά, που εκτελέστηκαν στις 6 Ιουλίου 1943 ως πολιτικά ύποπτοι, επειδή ήταν Εβραίοι¹³.

Μετά την Απελευθέρωση μάλιστα κάποιοι Έλληνες Εβραίοι της Κρήτης (και όχι μόνο), αντί για ηθική επιβράβευση, αντιμετώπισαν διωγμούς και συμφορές: ο 18χρονος Δέντης εκτελέστηκε μετά την Απελευθέρωση, ο Μινέρβος και ο Ντεκάστρο οδηγήθηκαν

Διάταγμα για την κατάσχεση της περιουσίας των Ελλήνων Εβραίων της Κρήτης. Παρατηρητής, φ. 823, 25-5-1944.

Ηράκλειο Κρήτης. Ανάμεσα στους 62 Μάρτυρες, οι Ζαχ. Λεβής και Εμμ. Λεβής. Μαρμάρινη πλάκα σε ναό στο Γάζι Ηρακλείου.

στη Μακρόνησο¹⁴... Αφετέρου, μετά την εκτόπιση των Εβραίων της Κρήτης, σημειώθηκε το λυπηρό φαινόμενο της λεηλασίας των εβραϊκών περιουσιών, συχνά από τους ίδιους τους γείτονες και μάλιστα σε χρόνο άμεσο, την ώρα δηλαδή που οι Κρήτες Εβραίοι βρίσκονταν ακόμη αιχμάλωτοι επί κρητικού εδάφους. Κα-

ταγράφονται εδώ ενδεικτικά οι αναμνήσεις της αυτόπτη μάρτυρος Κατίνας Συγγελλάκη: «...αρχίζει άλλη σκηνή φρίκης και απαισιότητας. Έλληνες, χριστιανοί λεγόμενοι, γειτόνισσες που προ ολίγου έκαναν τις λυπημένες, γελούσαν τώρα προς τους στρα-

τιώτες, για να τις αφήσουν να κλέψουν κι αυτές πράγματα των δυστυχισμένων. Ευτυχώς δεν είδα κανένα μορφωμένον. Ήρθαν στίφη πτωχού λαού και με αφάνταστη γρηγοράδα και ειδικότητα εισέρρεαν εις τα σπίτια για να αρπάσουν αυτά που αφήσαν οι Γερμανοί. Κατά τας 6 το βραδάκι γινόταν κάτι το φοβερό. Γερμανοί, Έλληνες, παιδιά, γυναίκες, γείτονες, επήγαιναν και ήρχοντο μεταφέροντες λάφυρα». Η ίδια μάρτυρας διασώζει ευτυχώς την τιμή και την αξιοπρέπεια των Κρητών χριστιανών: «...Στεναχωρήθηκα μ' αυτό το κατάντημα μιας χριστιανικής

κοινωνίας. Μα τι μπορούσα να κάμω; Μόνο να τους κοιτάζω με περιφρόνηση...»¹⁵.

13 Γιώργος Α. Καλογεράκης, «Εχθρική προπαγάνδα-Υποπτος κατασκοπείας. (Η άγνωστη εκτέλεση της 6^{ης} Ιουλίου 1943), Πατρίς, 19/11/2018, Ηράκλειο <https://www.patris.gr/2018/11/19/echthriki-propaganda-yproptos-kataskopeias/> Ο Καλογεράκης, παραθέτοντας σχετικά έγγραφα, αναφέρει σε εκτέλεση 19 ατόμων, σε αντίθεση με την άνω Έκθεση της Επιτροπής, όπου γίνεται αναφορά σε εκτέλεση 30 ατόμων, εξ ων οι 15 Εβραίοι. Βλ. και Βεντούρας, *IBBUR*, 45-50, 236-237.

14 Matsas, *The Illusion*, 324-325.

15 Κατίνα Συγγελλάκη, «Μέσα σε ένα εικοσιτετράωρο», *Εβραϊκή Εστία*, 1/7/1947. Αναδημοσίευση στο Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Πα-

Αντισημιτικό δημοσίευμα.
Παρατηρητής, φ. 826, 28-5-1944.

Στο ίδιο κλίμα¹⁶ κινείται και η πρόσφατη μαρτυρία της Χριστίνας Πετρούλακη-Σολωμού, που αναφέρει ότι «πέσανε γιουρούσι οι Έλληνες» στα σπίτια των εκτοπισθέντων, «γειτόνισσες τώρα ε, από τη γειτονιά... γνωστοί μας άνθρωποι, που τους ξέραμε, ούτε μας ντρεπόντανε... και μια δε από αυτές... ήταν εξώλης και προώλης... και όλη τη μέρα με τους Γερμανούς μπεκροπίνανε και κάνανε τα αίσχη του κόσμου... οι οικογένειες που μας είπανε, δείξανε πραγματικά ότι είχανε πλούτο, παρόλο που δεν είχανε φράγκο και κάνανε σπίτια, κάνανε μαγαζιά, κάνανε επιχειρήσεις... τους έβλεπα από το ταρατσάκι...».¹⁷

Ο λαός του Ηρακλείου, που παρακολούθησε με δέος τις τελευταίες ώρες των Εβραίων της Κρήτης, που είχαν συγκεντρώσει οι Γερμανοί πάνω στα τείχη της πόλης έδειξε μεγαλύτερη αξιοπρέπεια. Σύμφωνα με τον Ι.Δ. Μουρέλλο, «Μόλις μαθεύτηκε ο ερχομός των έτρεξαν πολλοί, πούχαν ανάμεσά τους γνωστούς για να τους περιθάψουν. Ολόκληρη η κοινωνία συγκλονίστηκε από το δράμα των Εβραίων, που σπαραχτικά ξετυλισσότανε μπρος στα μάτια μας»¹⁸. Μια ακόμη μαρτυρία,

Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, 205-207.

16 Υπάρχει και μια διαφορετική εκδοχή για τη λεηλασία, που ο γράφων αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό. Σύμφωνα με αμερικανική έκθεση πληροφοριών (Office of Strategic Services (OSS) L37591, May 25, 1944) η λεηλασία ήταν κατασκευασμένη από τους γερμανούς στα πλαίσια της προπαγάνδας τους. Βλ. Matsas, The Illusion, 154 καθώς και το άρθρο του Γιάννη Σκαλιδάκη στον παρόντα τόμο.

17 <https://collections.ushmm.org/search/catalog/irn533551> (ημερομηνία πρόσβασης: 2/10/2019).

18 Ι. Δ. Μουρέλλος, *Η Μάχη της Κρήτης*, τύποις Μουρμελ, Ηράκλειον Κρήτης 1946, 628. Ο Μουρέλλος (ό.π., 629-630) μεταφέρει στοιχεία από τη συγκλονιστική έκθεση της Ελεονώρας Δημάκη, επικεφαλής κοριτσιών που εστάλησαν για να τους συνδράμουν,

αυτή του Ιωσήφ Κονέν, ενός εκ των ελαχίστων διασωθέντων επιβιβάζει την κατάληψη των εβραϊκών κατοικιών από χριστιανούς και την αποτυχία του ίδιου να επανέλθει στο σπίτι του, καθώς η Δικαιοσύνη ευνόησε την παραμονή των καταληψιών σε αυτό¹⁹.

Η Κρήτη άλλωστε κα-

ως δήθεν απεσταλμένοι του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού: «Και το μπουλούκι αυτό που προκαλούσε τη φρίκη και τον πόνο, κάθε στιγμή μεγάλωνε και πλήθαινε... Όλοι οι Εβραίοι της Κρήτης. Νέοι, γέροι, γυναίκες, παιδιά, μωρά άρρωστα από τα Νοσοκομεία, παράλυτοι επάνω σε φορεία! ... τραβούσαν μαζί των ότι από όλη των πε-

ριουσία μπορούσε να μεταφερθεί σε ένα σακκούλι στην πλάτη των... Φορτωμένοι σα ζώα, νηστικοί και διψασμένοι, περπάτησαν ώρες και ώρες. Στο δρόμο άφησαν τα παπούτσια των, στις πέτρες των δρόμων μάτωσαν τα πόδια των, και σαν έφτασαν εδώ και μας αντίκρισαν, σαν είδαν πως μπορεί να υπάρξει γι' αυτούς ακόμα μια ματιά στοργική σ' αυτή τη γη, άφησαν τις ψυχές των στα χέρια μας και κυλίστηκαν, άδεια σακκιά τα σώματά των κάτω στη σκληρή γη. Κι ενώ εμείς με δακρυσμένα μάτια αντικρίζαμε την κατάντια των, αυτή βρήκαν τη γη μας ανυπαυκτική, τη σκληρή πέτρα μαλακό μαξιλάρι, το λίγο γάλα που έφτασε με τις παραγγελίες μας κάτω από την «εστία βρεφών», νέκταρ και το νερό... σαν το πολύτιμο αγαθό. Σαν συνήλθαν λίγο ξελιποθύμησαν, σαν είδαν τα ματάκια των παιδιών των ν' ανοίγουν παρηγορημένα από την πείνα, και σαν δέσαμε τις πληγές των και περιποιηθήκαμε την κάθε λογής αρρώστεια των, τότε άρχισε πάλι να λειτουργεί η σκέψις των και η έννοια του τι θα απογίνουν τους απασχολούσε και πάλι... Μας ρωτούσαν μ' αγωνία τι ξέρουμε, τι μάθαμε, μας γέμιζαν φιλία και χάρδια και ευχές. Η ελάχιστη περιποίησις μας τους γέμιζε ευγνωμοσύνη. Άρχισαν να ελπίζουν τονωμένοι από τις περιποιήσεις μας και τη στοργή μας... και μεις είχαμε στην ψυχή μας την κρυάδα του θανάτου, γιατί ξέραμε καλά πως ένα βαπόρι στο λιμάνι τους περίμενε και πως το βαπόρι αυτό δεν επρόκειτο ποτέ να φτάσει σε άλλο λιμάνι...». Και η Δημάκη συνεχίζει: «Τρέχαμε για τρόφιμα, τα χρήματα και τ' άλλα πράγματα που τους έστελναν οι διάφοροι φίλοι κάτω από την πόλι και που ποτέ δεν επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν. Και τρέχαμε, τρέχαμε... Είναι αλήθεια πως παντού συναντούσαμε προθυμία να τους ετοιμάσουμε για το θάνατο, να εκτελέσουμε τις τελευταίες επιθυμίες των μελλοθανάτων! Τους κουβαλούσαμε ως την ώρα που θάφευγαν. Κι ενώ το ξέρανε σχεδόν με βεβαιότητα από το πρωί πως θα φεύγανε, τώρα που έφυγε πια κι η τελευταία ελπίς, ο θρήνος ακούστηκε κάτω στην πόλι κι αντήχησε στις καρδιές όλων μας...».

19 Judith Humphrey, «Εμμανουήλ Πετράκης. Η μαρτυρία για τη γενναιότητα του από τον Ιωσήφ Κονέν», μτφρ. Τίνα Λεντάρη, *Ελλοτία*, 3 (1994), σ. 115.

τέχει και ένα θλιβερό προνόμιο στον χώρο του τύπου. Ασφαλώς όλες οι εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στην Ελλάδα κατά τη γερμανική Κατοχή ήταν υπό τον έλεγχο των κατακτητών, υποχρεώνονταν να δημοσιεύουν τις

Η εκτύπωση των Κρητών Εβραίων. Παρατηρητής, φ. 820, 21-5-1944.

ανακοινώσεις τους και τελούσαν υπό σκληρή λογοκρισία. Όμως ο *Παρατηρητής των Χανίων*²⁰, όπως και ο *Κρητικός Κήρυξ* του Ηρακλείου²¹ ήταν εφημερίδες συνειδητά φιλογερμανικές και ναζιστικές²², φαινόμενο που δεν υπήρχε σε όλες τις πόλεις και είναι συγκρίσιμο με τη *Νέα Ευρώπη* και την *Απογευματινή* στη Θεσσαλονίκη. Στις σελίδες τους υπάρχει μεγάλος αριθμός αντισημιτικών δημοσιευμάτων με ύφος έξαλλο και εμπρηστικό²³, ενώ η σύλληψη των Εβραίων

ων της Κρήτης καταχωρείται υπό τον υποκριτικό τίτλο «Μετοικεσία Εβραίων»²⁴.

Κι έρχεται η λογοτεχνία, σύγχρονη αυτή τη φορά, αδυσώπητος αυτόκλητος μάρτυρας, να επιβεβαιώσει την εκκωφαντική σιωπή και τις ευθύνες των Κρητικών. Στο «Το δίκιο ζόρικο είναι πολύ» της Μάρως

Δούκα, ρωτάει ο εκ των ηρώων του μυθιστορήματος Σήφης «πού βρήκαν οι Ούννοι τις λίστες με τα ονόματα;» και προσθέτει «Η εβραϊκή συνοικία λεηλατήθηκε, η Συναγωγή Έτς Χαγίμ απογυμνώθηκε». Για να λάβει την σαρκαστική απάντηση από τον Οδυσσέα, έτερη μυθιστορηματική μορφή: «Ρωτάς πού βρήκαν τις λίστες; Σοβαρά το ρωτάς;... Απ' τον Αύγουστο του 1941 τις είχαν καταρτίσει επισήμως στο Δημαρχείο, και με τις υπογραφές τους φαρδιά πλατιά οι τοπικοί άρχοντες και με τη σφραγίδα τους, όταν τις ζήτησε τότε ο Χούγκο Αντρέ»²⁵. Η πληροφορία του Οδυσσέα έμεινε ασχολίαστη από τους υπόλοιπους, καθώς δεν έλεγε «και τίποτα ανήκουστο, όλοι τους δεν το ΄ξεραν; Ονομαστικές λίστες μόνο από τις ντόπιες αρχές μπορούσαν να προμηθεύονται οι Γερμανοί...»²⁶.

* Ο *Θρασύβουλος Ορ. Παπαστρατής* είναι νομικός, ΜΑ Δημόσιας Ιστορίας και συγγραφέας πολλών βιβλίων με θέμα την ιστορία του Ελληνικού Εβραϊσμού.

20 Μιχάλης Γρηγοράκης, *Χανιώτικος Τύπος 1831-1981*, Χανιώτικα Νέα, Χανιά 2004, 83.

21 Δημοσθένης Κούκουνας, *Η Κρήτη υπό Κατοχή. Η Μάχη της Κρήτης και η Εθνική Αντίσταση. Κατοχή και δοσιλογισμός*, Μέτρον, Αθήνα 2009, 454-463.

22 Γρηγοράκης, *Χανιώτικος Τύπος*, 83

23 Ενδεικτικά είναι τα φύλλα του *Παρατηρητή*: αρ. 403/5-3-1943 («Διαρκής λύσις του ιουδαϊκού προβλήματος μετά τον πόλεμον»), 473/20-3-1943 («Και νέον έγκλημα οφειλόμενον εις Εβραίους»), 531/17-7-1943 («Οι Εβραίοι Ραββίνοι ευλογούν τα αγγλοαμερικανικά βομβαρδιστικά»), 615/10-10-1943 («Τα γερμανικά μέτρα προς αντιμετώπισιν του εβραϊκού προβλήματος»), 775/31-3-1944 («Πάντοτε ο Εβραίος»), 779/5-4-1944 («Η θέσις του Ρούσβελτ επί του εβραϊκού ζητήματος»), 781/7-4-1944 («Οι Εβραίοι υποκινηταί και οδηγοί του πολέμου»), 790/15-4-1944 («Συγκέντρωσις Εβραίων εις την Μόσχαν»), 795/23-4-1944 («Εβραίοι "Ηρώες" της Σοβιετικής Ενώσεως»), 797/26-4-1944 («Εκλείσθησαν αι επιχειρήσεις των Εβραίων εν Ουγγαρία»), 805/4-5-1944 («Δεν θα πραγματοποιηθούν τα πανούργα σχέδια των Εβραίων προς εκμετάλλευσιν λαών και κρατών»), 826/28-5-1944 («Εβραίοι και κομμουνισμός»), 837/10-6-1944 («Αντισημιτισμός και εις τον Καναδάν»), 846/21-6-1944 («Οι Εβραίοι απειλούν δια την Παλαιστίνη»). Ενώ βεβαίως ξεχωρίζουν και τα φύλλα αρ. 823/25-5-1944, όπου δημοσιεύεται το Διάταγμα του Διοικητού Φρουρίου Κρήτης «περί κατασχέσεως της περιουσίας των Εβραίων», αρ. 678/12-12-1943 όπου δημοσιεύεται «Μεγάλη πολιτική ομιλία» του δοσιλόγου Γενικού Διοικητού Κρήτης Ιωάννη Πασσαδάκη προς τον Κρητικό λαό «περί του όλου συνωμωτικού σχεδίου του Διεθνούς Εβραϊσμού προς υποδούλωσιν των χριστιανικών λαών δια του μέσου του Μπολσεβικισμού» κ.ά.

Χαρακτηριστικά είναι επίσης τα φύλλα του Κρητικού Κήρυκα αρ. 541/28-5-1943 («Εν τούτω Νίκα»), αρ. 616/26-8-1943 («Ο Μπολσεβικισμός ως Ιουδαϊκόν φαινόμενον»), αρ. 781/11-3-1944 («Οι αντίχριστοι») κ.ά.

24 *Παρατηρητής*, φ. 820/21-5-1944 και *Κρητικός Κήρυξ*, φ. 842/24-5-1944. Βλ. Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1995, 336-337.

25 Οι λίστες συντάχθηκαν από τον Αρχιραββίνο Χανίων Ηλία Όσμο, ύστερα από έγγραφη εντολή του Δημάρχου Χανίων Νικόλαου Σκουλά (έγγραφο Νο 3052/1590 της 9^{ης} Αυγούστου 1941). Το έγγραφο διασώζεται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Βλ. Δημήτρη Α. Μαυριδερού, «Το τελευταίο ταξίδι», Χρονικά, αρ. φ. 129/Ιαν.-Φεβρ. 1994, 6 επ.

26 Μάρω Δούκα, *Το δίκιο είναι ζόρικο πολύ*, Πατάκης, Αθήνα 2010, 200-202.

Το εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης των Χανίων (19^{ος}-20^{ος} αι.)

Ένας τόπος λήθης*

Των ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗ & ΔΑΦΝΗΣ ΛΑΠΠΑ

Το 1965 ολοκληρώθηκε η ανοικοδόμηση ενός καινούριου σχολικού κτιρίου στο δυτικό άκρο της πόλης των Χανίων, στην περιοχή της Νέας Χώρας. Το κτίριο αυτό χτίστηκε εκεί όπου μέχρι πρότινος βρισκόταν τμήμα του εβραϊκού νεκροταφείου της πόλης. Εκείνη την εποχή μόνον ένας ή δύο τάφοι έστεκαν ακόμη στη θέση τους. Ελάχιστοι -δύο ή τρεις- ήταν και οι εβραίοι που είχαν επιβιώσει από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ζούσαν στην πόλη. Ωστόσο, ο χώρος αυτός είχε υπάρξει ο τόπος ταφής των εβραίων από τον 14ο αιώνα, όταν το νησί της Κρήτης ανήκε στο βενετικό Κράτος της Θάλασσας και στα Χανιά ήταν εγκατεστημένη μια μικρή εβραϊκή κοινότητα.

Στόχος της μελέτης μας είναι να παρουσιάσουμε τη σταδιακή καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου από το τέλος του 19ου αιώνα ως τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και τη μετατροπή του σε έναν τόπο *λήθης*, έναν τόπο –σύμφωνα με τον ορισμό της Nancy Wood¹ – απόντα από τη συλλογική μνήμη.

Το εβραϊκό νεκροταφείο βρισκόταν στα δυτικά της πόλης, έξω από τα τείχη, και είχε έκταση περίπου 35.000 τμ. Η πρώτη καταστροφή του για την περίοδο που μας εν-

διαφέρει καταγράφεται το 1896, στη διάρκεια των εχθροπραξιών μεταξύ της οθωμανικής διοίκησης και χριστιανών. Οι εχθροπραξίες αυτές δεν άφησαν ανέπαφα τα νεκροταφεία της πόλης. Στο εβραϊκό νεκροταφείο ο περίβολος καταστράφηκε και βεβηλώθηκαν τάφοι. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1900, η κατάσταση δεν είχε βελτιωθεί. Ο περίβολος δεν είχε αποκατασταθεί με αποτέλεσμα η θάλασσα να μπαίνει μέσα στο νεκροταφείο. Η βεβήλωση των τάφων εξακολουθούσε και ζώα τριγυρνούσαν στον χώρο.

Η Κοινότητα απευθύνθηκε σε εβραίους ευεργέτες στην Ευρώπη και τη Λατινική Αμερική προκειμένου να συγκεντρώσει χρήματα για την αποκατάσταση του νεκροταφείου. Τα αποτελέσματα, όμως, της προσπάθειας ήταν μάλλον περιορισμένα. Όπως σημείωνε με πικρία στην αλληλογραφία του μέλος της Κοινότητας, «οι ορθόδοξοι κατάφεραν να ξαναφτιάξουν το νεκροταφείο τους χάρη στη στήριξη του Τσάρου, οι καθολικοί χάρη στην Κουρία, εμείς δεν έχουμε κανέναν».² Η παρακμή του νεκροταφείου θα πρέπει να συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, καθώς η Κοινότητα αποδυναμωνόταν όλο και περισσότερο λόγω της μετανάστευσης του δυναμικότερου κομματιού του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης. Η προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα έπαιξε καταλυτικό ρόλο σε αυτή την κατεύθυνση: στα 1900

1 N. Wood, *Vectors of Memory: Legacies of Trauma in Postwar Europe*, Οξφόρδη: Berg, 1999, σελ. 10.

2 Αρχείο Alliance Israélite Universelle, Φάκελος Χανιά.

* Το παρόν κείμενο είναι η ομιλία που έγινε στο *II΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο* (Άγιος Νικόλαος, 5-9 Οκτωβρίου 2022) και παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του Εργαστηρίου «Πόλεις, Εκσυγχρονισμός, Μνημεία, Ταυτότητες: μετασχηματισμοί του αστικού τοπίου στην Κρήτη κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα», που οργάνωσε η μεταδιδακτορική ερευνητήρια στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών Σοφία Κατόπη. Ευχαριστούμε το Κεντρικό Ισραηλινό Συμβούλιο και ιδιαίτερα τον Γ.Γ. κύριο Βίκτωρα Ελιέζερ, τον Διευθυντή κύριο Ηλία Φρεζή και την κυρία Μπέλλα Ααρών για την άμεση θετική ανταπόκρισή τους στο αίτημα παραχώρησης πρόσβασης στο αρχείο του ΚΙΣ και την ουσιαστική στήριξη που μας παρείχαν σε αυτή την έρευνα.

Αεροφωτογραφία της πόλης των Χανίων, 1939. Συλλογή Γραφείου Παλιάς Πόλης Δήμου Χανίων. Με επισήμανση ο χώρος του εβραϊκού νεκροταφείου.

ζούσαν στα Χανιά 642 εβραίοι· το 1928, είχαν μείνει μόνο 267.³

Η μεγάλη έκταση αυτού του νεκροταφείου, μικρό μέρος της οποίας είχε πια μνήματα, θα βρεθεί στον δρόμο του δυτικού κομματιού της πόλης που επεκτεινόταν. Ειδικά μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών, το 1923, και την εγκατάσταση χριστιανών προσφύγων στη Νέα Χώρα, η έκταση αυτή δεν εξυπηρετούσε τις ανάγκες που είχαν τότε οι κάτοικοι της περιοχής: ούτε μπορούσε να χτιστεί, ούτε να καλλιεργηθεί. Τα «εβραϊκά μνήματα» είχαν ενταχθεί στη γλώσσα των κατοίκων ως σημείο αναφοράς· ο όρος λειτουργούσε μάλιστα και ως ταχυδρομική διεύθυνση. Επρόκειτο, όμως, για έναν χώρο του οποίου η χρήση ήταν διεκδικούμενη. Όταν στα τέλη της δε-

κατίας του 1920 ανέκυψε το ζήτημα της στέγασης του βου Δημοτικού Σχολείου στην περιοχή αυτή, η σχολική επιτροπή ζήτησε να ανεγερθεί το σχολείο σε οικόπεδο μέσα στην έκταση του νεκροταφείου. Η πρώτη αυτή προσπάθεια οικειοποίησης τμήματος του χώρου δεν είχε άμεσο αποτέλεσμα. Όμως, λίγα χρόνια αργότερα το θέμα επανήλθε με όρους τετελεσμένης απόφασης: με ΦΕΚ της 9ης Αυγούστου 1932 το νότιο τμήμα του νεκροταφείου κηρύχθηκε απαλλοτριωτέο «λόγω προφανούς δημοσίας ωφελείας».

Η απόφαση αυτή του ελληνικού κράτους θα πρέπει να γίνει κατανοητή μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο εκσυγχρονισμού του αστικού χώρου απ' όταν η πόλη είχε αρχίσει να επεκτείνεται εκτός των τειχών στα τέλη του 19ου αιώνα. Παράλληλα, επρόκειτο για μια διαδικασία εθνικής ομογενοποίησης του χώρου. Ο μεσοπόλεμος ήταν για το ελληνικό κράτος μια περιο-

³ Δ. Λάππα, «Οι Εβραίοι στα Χανιά της Κρήτης, τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα», *Αρχειοτάξιο* 19 (Δεκέμβριος 2017), σελ. 123-140.

δος αποκλεισμού: οι πολίτες που θεωρούνταν εθνικά και θρησκευτικά «άλλοι» προσδιορίζονταν ως «αλλογενείς». Ήταν μέρος του κράτους, όμως, δεν ήταν μέρος του έθνους. Η λογική αυτή είχε και χωρικές εφαρμογές.⁴

Σε αυτή τη συγκυρία του εκσυγχρονισμού και του εξελληνισμού συντελούνταν σταδιακά η συρρίκνωση και του μουσουλμανικού νεκροταφείου των Χανίων, του κεντρικότερου κοιμητηρίου που διεκδικούσε η πόλη όπως επεκτεινόταν εκτός των τειχών ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα. Η μετατροπή του σε τεμάχια γης διαφόρων χρήσεων (πλατεία, χώροι καταστημάτων, χώροι ιδιωτικής χρήσης, καλλιεργήσιμες εκτάσεις και ανταλλάξιμες γαίες), ξεκίνησε συστηματικά μετά την ανταλλαγή πληθυσμών και συνεχίστηκε για μία δεκαετία.⁵ Όμως, και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας την ίδια αυτή περίοδο συντελούνταν ανάλογες διαδικασίες. Στη Θεσσαλονίκη, ως πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα, το 1929 έγινε η πρώτη συζήτηση για την απαλλοτρίωση και μεταφορά μέρους του εβραϊκού νεκροταφείου σε άλλο σημείο. Η πρόταση είχε απασχολήσει τον εβραϊκό Τύπο της πόλης, είχε κινητοποιήσει θρησκευτικές αρχές και πολιτικούς σχηματισμούς των εβραίων της Θεσσαλονίκης, και είχε προκαλέσει την ανάμιξη εβραϊκών φορέων από την Ευρώπη, με αποτέλεσμα το ζήτημα να παγώσει.⁶

Στα Χανιά η απόφαση της απαλλοτρίωσης τμήματος του νεκροταφείου αναστάτωσε την εβραϊκή κοινότητα. Ο αρχιραβίνος Αβραάμ Ευλαγών έγραψε αμέσως προσωπικά στον Ελευθέριο Βενιζέλο, τότε πρωθυπουργό, για να διαμαρτυρηθεί. Προέταξε την ιερότητα του χώρου ως λόγο που τον καθιστά αναπαλλοτρίωτο, και χαρακτήρισε την απόφαση «πράξιν καθαρώς εχθρικήν

προς το Ισραηλιτικόν στοιχείον [...] επί μεγίστη ζημία και ηθικοθρησκευτική και υλική της Ισραηλιτικής Κοινότητος Χανίων», αλλά και «εν κακόν προηγούμενον [που] πρόκειται να πλήξη καιριώτατα τα θρησκευτικά και φυλετικά αισθήματα όλων των εν τη Ελληνική Επικρατεία διαβιούντων Ισραηλιτών». Όσον αφορά το ζήτημα της υγιεινής που έθετε το κράτος, ο Ευλαγών αμφισβήτησε την ειλικρίνεια του επιχειρήματος, υπογραμμίζοντας πως δεν έγινε ανάλογη συζήτηση για τα χριστιανικά νεκροταφεία των Χανίων.⁷ Τελικά, η αναγκαστική απαλλοτρίωση αναιρέθηκε τηλεγραφικά προκαλώντας δυσαρέσκεια στη σχολική επιτροπή που διεκδικούσε το οικόπεδο.⁸

Η διαπραγματέυση αυτή ήταν αφορμή για μια δημόσια αντιπαράθεση στον τοπικό Τύπο, όπου για το ζήτημα του νεκροταφείου διατυπώθηκαν οι αντιλήψεις των ντόπιων για τον «άλλο», συγκεκριμένα τον εβραίο «άλλο». Η μία πλευρά κατηγορήσε για αντισημιτισμό όσους ζητούσαν επίμονα την κατοχύρωση του χώρου του νεκροταφείου· η άλλη πλευρά αντέταξε τις ανάγκες της συνοικίας, οι οποίες δεν ικανοποιήθηκαν γιατί «ετέθησαν εις εφαρμογήν τα Εβραϊκά κόλπα».⁹ Στη διατύπωση αυτή μπορούμε να ανιχνεύσουμε την συγχώνευση του παραδοσιακού αντιϊουδαισμού με τις αντιλήψεις που αρθρώνονται στην περίοδο συγκρότησης ενός περικλειστού έθνους.

Η οριστική καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου των Χανίων θα συντελεστεί μία δεκαετία αργότερα, στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πόλεμου. Το 1941-1942 το νεκροταφείο λεηλατήθηκε πρώτα υπό την επίβλεψη των αρχών Κατοχής. Επρόκειτο για μια διαδικασία αγωγείας, κατά την οποία επιταγμένοι εργάτες διατάχθηκαν να σπάσουν τα μνήματα και να τα συγκεντρώσουν σε συγκεκριμένο χώρο, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν σαν δομικά υλικά σε αμυντικά έργα. Δύο χρόνια αργότερα, το 1944, αμέσως μετά τον εκτοπισμό των Χανιωτών εβραίων και τη λεηλασία των σπιτιών από τους γείτονές τους, ακο-

4 Ενδεικτικά βλ. Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, Ν. Παπαμίχως, «Ρύθμιση του χώρου: πολιτικές πρωτοβουλίες και θεσμικές ρυθμίσεις», στο Γ. Μαυρογορδάτος - Χ. Χατζηιωσήφ (επ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: ΠΕΚ, 1988, σελ. 113-132.

5 Μ. Μανούσακας, «Φωτοαναδρομές στα παλιά Χανιά: Νεκροταφεία: αγγλικό, ρωσικό, μουσουλμανικό και εβραϊκό», εφ. *Χανιώτικα Νέα*, ένθετο *Διαδρομές*, 16/11/2007.

6 L. Saltiel, 'Dehumanizing the Dead. The Destruction of Thessaloniki's Jewish Cemetery in the Light of New Sources', *Yad Vashem Studies* 42:1 (Ιούλιος 2014), σελ. 1-35.

7 Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου.

8 Δήμος Χανίων, *Η Αλίβρεκτος Νέα Χώρα*, Χανιά 2012, σελ. 291.

9 «Το σχολείον της Νέας Χώρας», εφ. *Παρατηρητής*, 15/07/1937.

Λήψη μέσα από το εβραϊκό νεκροταφείο στις αρχές του 20ού αιώνα.

Συλλογή Μ. Μανούσακα, δημοσιευμένη φωτογραφία στο «Η Αλίβρεκτος Νέα Χώρα», Δήμος Χανίων, Χανιά 2012.

λούθησε η ανεξέλεγκτη λεηλασία του νεκροταφείου. Ντόπιοι με βαριοπούλες έσπασαν τα μνήματα κι άνοιξαν τάφους αναζητώντας, «εκδίκηση για τη σταύρωση του Χριστού» και «χρυσά δόντια», όπως κατέγραψαν μαρτυρίες συμμετεχόντων.¹⁰

Σταδιακά, η καταστροφή ολοκληρώθηκε κατά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, με την αυθαιρέτη οικοπεδοποίηση και τελικά την καταπάτηση του χώρου. Παραπήγματα ανεγέρθηκαν πάνω από τους τάφους που καταστρέφονταν και στοιχειώδεις δομές οικισμού διαμορφώθηκαν μεταξύ των παραπηγμάτων.¹¹ Η πρακτική αυτή φαίνεται να είχε τη σιωπηλή ενθάρρυνση των τοπικών αρχών με αποτέλεσμα την ανέγερση μιας ολόκληρης παραγκούπολης μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Έγραφε τότε σε αναφορά του εκπρόσωπος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου που επισκέφτηκε τον χώρο: «Ουδέν στοιχείο διεσώθη από το οποίο να εμφανίζεται ότι η έκτασις αυτή ήτο ποτέ Νεκροταφείον. Τα 2/3 περίπου της εκτάσεως έχουν καταληφθή αυθαίρετως και οικοδομηθή επ' αυτών οικίαι παρά διαφόρων ιδιωτών, αρκεταί των οποίων είναι λιθόκτισται σοβαράς αξί-

ας».¹² Το ΚΙΣ, που ήταν ο νόμιμος κληρονόμος αυτής της έκτασης γης μετά την εξόντωση των ντόπιων εβραίων, δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει την κατάσταση. Οι τάφοι είχαν πλέον καταστραφεί. Η απόπειρα να εισπράξει κάποια ενοίκια από όσους καταπατητές ζούσαν εκεί και όσους καλλιεργούσαν τον χώρο δεν είχε σχεδόν καμία επιτυχία.

Σε αυτό το πλαίσιο το ζήτημα ανέγερσης του βου Δημοτικού Σχολείου στον χώρο του νεκροταφείου επανήλθε. Το ΚΙΣ δέχτηκε το αίτημα και αποφάσισε να παραχωρήσει την έκταση ως δωρεά. Προτεραιότητά του ήταν τώρα να εκποιήσει την περιουσία των κοινοτήτων που είχαν χαθεί, προκειμένου να στηρίξει οικονομικά όσες κοινότητες είχαν επιβιώσει, και κυρίως αυτές της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, όπου ζούσε η πλειοψηφία του εβραϊκού πληθυσμού μεταπολεμικά. Εκτιμούσε, λοιπόν, ότι η προοπτική να χτιστεί ένα σχολείο μέσα στον χώρο του νεκροταφείου ίσως να μετρίαζε την περαιτέρω αυθαίρετη οικοπεδοποίηση από καταπατητές, και ταυτόχρονα να ανέβαζε την αξία της περιοχής. Κατόπιν, το ΚΙΣ

¹⁰ Δήμος Χανίων, *Η Αλίβρεκτος Νέα Χώρα*, ό.π., σελ. 227-229.

¹¹ Αρχείο Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, Φάκελοι Χανιά.

¹² Ό.π.

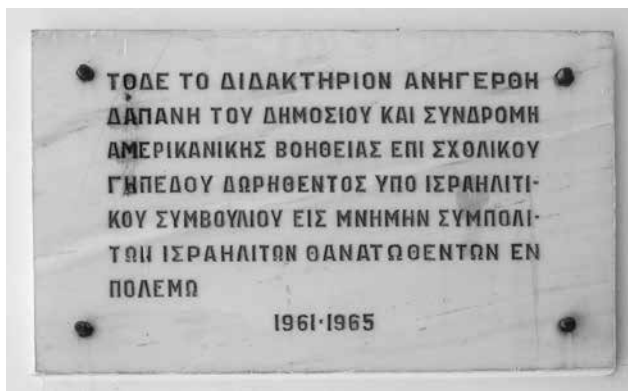
αναζήτησε τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να χειριστεί την πώληση της γης στους καταπατητές. Η αλλαγή της χρήσης του νεκροταφείου αποφασίστηκε ταχύτατα στις διαδικασίες του ΚΙΣ. Ο χώρος είχε πάψει να θυμίζει τόπο ταφής και η συναισθηματική

σύνδεση με αυτόν βάραινε μόνο τους ελάχιστους διασωθέντες που είχαν επιστρέψει στα Χανιά.

Οι διαδικασίες, βέβαια, αποδείχθηκαν πολύπλοκες και χρονοβόρες. Το σχολείο χρειάστηκε σχεδόν είκοσι χρόνια για να χτιστεί. Στη διάρκεια αυτών των χρόνων η σχολική εφορεία αναγκάστηκε να στραφεί η ίδια ενάντια σε καταπατητές που απειλούσαν να καταλάβουν το τμήμα εκείνο που προοριζόταν για σχολείο. Το ίδιο χρονοβόρα υπήρξε και η διαχείριση του υπόλοιπου καταπατημένου χώρου. Μόνο το 1963 κατάφερε το ΚΙΣ να έρθει σε μια εξώδικο συμφωνία με 125 καταπατητές για την πώληση των οικοπέδων. Σχεδόν όλα τα σχετικά συμβόλαια είχαν υπογραφεί το 1966, αλλά ως και τη δεκαετία του 1990 το ΚΙΣ δεν είχε εισπράξει όλα τα οφειλόμενα χρέη από αυτές τις αγοραπωλησίες.

Σήμερα δεν υπάρχει τίποτα που να θυμίζει ότι ο τόπος αυτός υπήρξε το εβραϊκό νεκροταφείο της πόλης για σχεδόν έξι αιώνες. Ωστόσο, κατά την παραχώρηση του οικοπέδου από το ΚΙΣ στη σχολική εφορεία, η συμφωνία περιλάμβανε την ανέγερση μαυσωλείου «εις μνήμη των ευρόντων τραγικών θάνατον ομοθρήσκων μας της Μεγαλονήσου». Ο όρος αυτός είχε μπει από το 1947, και στην αλληλογραφία μεταξύ ΚΙΣ και σχολικής εφορείας επαναλαμβάνεται για περίπου μια εικοσαετία. Το 1964, μάλιστα, η εφορεία ενημερώνει το ΚΙΣ ότι σχεδιάζει να στήσει το μαυσωλείο πάνω στον μοναδικό τάφο που ακόμη έσπεκε, και όπου όλα αυτά τα χρόνια είχαν συγκεντρωθεί όσα οστά διασώθηκαν από τις εκταφές.

Ο όρος αυτός όμως δεν τηρήθηκε ποτέ. Μετά την ανοικοδόμηση του σχολείου το θέμα δεν ξανα-

*Η πλακέτα στην αυλή του 6ου Δημοτικού Σχολείου Χανίων.
Φωτογραφία: Κ. Αναγνωστάκη*

τέθηκε. Όταν έγιναν τα εγκαίνια, το 1965, ο τοπικός εκπρόσωπος του ΚΙΣ δεν προσκλήθηκε καν, και κατήγγειλε στο ΚΙΣ ότι το μαυσωλείο δεν είχε ανεγερθεί. Είχε μπει μόνο μια μικρή αναμνηστική πλάκα στον τοίχο του σχολείου που έκανε μια γενικόλογη αναφορά στους

«συμπολίτες ισραηλίτες θανατωθέντες εν πολέμω», «ωσάν να επρόκειτο περί στρατιωτών πεσόντων με το όπλον εις το χέρι εις την μάχην», όπως σχολιάζει.

Επρόκειτο για μια κίνηση αδιαφορίας της σχολικής εφορείας απέναντι σε όσα είχαν συμφωνηθεί. Η αδιαφορία αυτή ενδεχομένως να προερχόταν από αγανάκτηση για τα χρόνια που μεσολάβησαν ως την ανέγερση του σχολείου. Ενδεχομένως να ήταν και τυχαία. Όμως, επισφράγισε την αλλαγή χρήσης του χώρου με την απώλεια της μνήμης. Το μαυσωλείο ως τοπόσημο δεν ανεγέρθηκε, ενώ στην πλακέτα δεν αναφερόταν η προηγούμενη χρήση του χώρου. Μάλιστα, η πρώτη πληροφορία που αναγραφόταν δεν ήταν οι παραχωρητές, δηλαδή το ΚΙΣ, αλλά η δαπάνη του δημοσίου και η αμερικάνικη βοήθεια, πόροι ανέγερσης του κτιρίου.

Η πλακέτα αυτή παραμένει στην αυλή του σχολείου μέχρι σήμερα. Ο υπόλοιπος χώρος του άλλοτε νεκροταφείου καταπατήθηκε από ιδιώτες και οικοπεδοποιήθηκε. Σήμερα τίποτα δεν παραπέμπει στο παρελθόν του. Το εβραϊκό νεκροταφείο μετατράπηκε από τόμος μνήμης, ο εξ ορισμού ρόλος των κοιμητηρίων, σε τόπο λήθης, σηματοδοτώντας μια ρήξη στην ιστορία και στη μνήμη της πόλης.

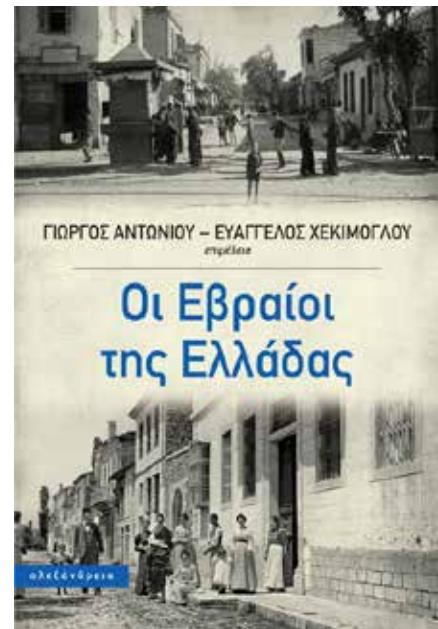
** Η Δάφνη Λάππα είναι Διδάσκουσα στο Πανεπιστήμιο Πατρών.*

** Η Κατερίνα Αναγνωστάκη είναι υποψήφια διδάκτορας Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.*

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΥ ΤΟΜΟΥ «Οι Εβραίοι της Ελλάδας»

Ο συλλογικός τόμος «Οι Εβραίοι της Ελλάδας», (επιμ. Γιώργος Αντωνίου – Ευάγγελος Χεκίμογλου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2022) παρουσιάστηκε σε εκδήλωση που διοργάνωσε το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος (ΚΙΣΕ) στις 29.11.2022, στην Αθήνα, στο Μουσείο Μπενάκη της οδού Πειραιώς.

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με χορηγία της Δικηγορικής Εταιρείας «Καρατζά & Συνεργάτες» και αποτελεί μια από τις δράσεις του ΚΙΣΕ για τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση κατά το επετειακό έτος 2021.

Για το βιβλίο μίλησαν:

Ο Γεν. Γραμματέας Θρησκευμάτων **Γιώργος Καλαντζής**, η Πρόεδρος του Δικτύου για τη Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα και την Ευρώπη, Πρόεδρος της Επιτροπής της Ε.Ε. για το μέλλον του κοινωνικού κράτους, Επίτροπος Ε.Ε. και πρ. Υπουργός **Άννα Διαμαντοπούλου**, και οι επιμελητές της έκδοσης **Γιώργος Αντωνίου**, Επίκουρος Καθηγητής του ΑΠΘ, και **Ευάγγελος Χεκίμογλου**, Διδάκτωρ Οικονομικής Ιστορίας.

Χαιρετισμούς απηύθυναν κατά την έναρξη της εκδήλωσης, την οποία παρουσίασε και συντόνισε η δημοσιογράφος της εφημερίδας «Καθημερινή» **Μαργαρίτα Πουρνάρα**, ο Πρόεδρος του ΚΙΣΕ **Δαβίδ Σαλτιέλ** και ο Εταίρος της Δικηγορικής Εταιρείας «Καρατζά & Συνεργάτες» **Γιώργος Μηνούδης**. Παρακάτω αναδημοσιεύονται από το βιβλίο οι πρόλογοι των κ. Δ. Σαλτιέλ και Γ. Μηνούδη,

που αποδίδουν το πλαίσιο της έκδοσης, τη συμβολή της στην ελληνοεβραϊκή ιστοριογραφία καθώς τη σημασία της συνεργασίας με φορείς της κοινωνίας των πολιτών για την υποστήριξη της ιστορικής έρευνας.

Το βιβλίο περιλαμβάνει 17 κείμενα διακεκριμένων επιστημόνων που ρίχνουν φως σε ανεξερεύνητες πτυχές της ιστορίας των Εβραίων στον ελληνικό χώρο, καλύπτοντας ένα μεγάλο εύρος ερευνητικών τομέων.

Στον τόμο γράφουν οι: Γιώργος Αντωνίου, Οντέτ Βαρών-Βασάρ, Διονύσης Γ. Δρόσος, Άννα-Μαρία Δρουμπούκη, Νίκος Ζάικος, Μαρία Καβάλα, Φίλιππος Κάραμποτ, Γιώργος Μηνούδης, Χριστίνα Μέρη-Μπούρμπεκ, Ζανέτ Μπαττίνου, Ανδρέας Μπουρούτης, Λέων Α. Ναρ, Αλεξάνδρα Πατρικίου, Ευφροσύνη Ρούπα, Δαβίδ Σαλτιέλ, Χρύσα Σκαρλάτου, Ιάσοντας Χανδρινός, Ευάγγελος Χεκίμογλου.

“

Τα πιο πρόσφατα ευρήματα της Ιστορικής Έρευνας συμπυκνώνονται στον Συλλογικό Τόμο «Οι Εβραίοι της Ελλάδας»

Πρόλογος του Δαβίδ Σαλιέλ, Προέδρου του ΚΙΣΕ

Μέχρι πριν από μερικά χρόνια, ανάμεσα στα κενά που χαρακτηρίζουν την Ιστορία της Ελλάδας, οι εβραίοι της χώρας ήταν ένα από τα μεγαλύτερα και πιο σκοτεινά. Όχι μόνον σε ό,τι αφορά στο Ολοκαύτωμα στη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, αλλά και εν γένει στην εβραϊκή παρουσία. Στη δημόσια εκπαίδευση αυτή η παρουσία φαινόταν ως απουσία. Δεν είναι τυχαίο ότι μέχρι πρότινος ένας νέος μπορούσε να διανύσει όλες τις κλίμακες της εκπαίδευσης και να μη μάθει ποτέ ότι στην Ελλάδα κατοικούσαν και κατοικούν εβραίοι. Η άγνοια αυτή είναι και η βασική αιτία πίσω από τις διάφορες μορφές αντισημιτισμού. Τα εν λόγω κενά της Δημόσιας Ιστορίας σιγά-σιγά γεμίζουν τα τελευταία χρόνια, καθώς έχει διευρυνθεί ο κύκλος των επιστημόνων και έχουν αυξηθεί οι θεσμικοί φορείς που δραστηριοποιούνται στην ιστορική έρευνα και τα ενημερωτικά / εκπαιδευτικά προγράμματα για τον Εβραϊσμό της Ελλάδας.

Ως Πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος νιώθω περηφάνεια και ικανοποίηση βλέποντας το αυξανόμενο ενδιαφέρον της δημόσιας σφαίρας, των ελληνικών κυβερνήσεων και της κοινωνίας των πολιτών για θέματα που αφορούν την ιστορία και τον πολιτισμό μας. Το ΚΙΣΕ στάθηκε και θα σταθεί αρωγός κάθε τέτοιου είδους προσπάθειας.

Καρπός αυτής της συνεργασίας του ΚΙΣΕ, της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των ειδικών ερευνη-

τών του ελληνικού εβραϊσμού αποτελεί και το παρόν βιβλίο. Η αρχική ιδέα προήλθε από την πρόθεση του ΚΙΣΕ να εκδώσει έναν τόμο για τα 200 χρόνια του ελληνικού εβραϊσμού κατά το επετειακό έτος 2021. Χάρη στην ευγενική χορηγία του Γραφείου Καρατζά και Συνεργάτες, το ΚΙΣΕ ανέθεσε στους στενούς του συνεργάτες κ.κ. Γιώργο Αντωνίου, κάτοχο της Επώνυμης Έδρας Εβραϊκών Σπουδών στο ΑΠΘ και Ευάγγελο Χεκίμογλου, Διευθυντή του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, τη συλλογή σχετικών κειμένων από ειδικούς.

Το βιβλίο καλύπτει ποικιλία ερευνητικών τομέων σε σχέση με τους εβραίους της Ελλάδας: Δημογραφία, αρχαιολογία, μουσική, ενδυμασία, πολιτισμικές ταυτότητες, στάση των χριστιανικών ομολογιών, δικαιοσύνη, οικονομική και επιχειρηματική συμβολή, πολιτική, εκπαίδευση, αντίσταση, απώλεια και διάσωση στη διάρκεια του πολέμου, αποζημιώσεις των θυμάτων, μετανάστευση όσων επιβίωσαν, αναβίωση των ισραηλιτικών κοινοτήτων. Γραμμένα από ειδικούς ερευνητές, αλλά με τους κανόνες της συντομίας και της απλότητας, τα κείμενα του τόμου περιλαμβάνουν τα πιο πρόσφατα ευρήματα της έρευνας και ανοίγουν ένα πολύ ενδιαφέρον πεδίο γνώσης σε κάθε ενδιαφερόμενο.

Ως Πρόεδρος του ΚΙΣΕ αλλά και ως Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης ευχαριστώ θερμά τους συντελεστές του έργου, τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια, τους κ.κ. Βίκτωρα Ισ. Ελιέζερ,

Γεν. Γραμματέα του ΚΙΣΕ και Δανιήλ Μπεναρδούτ, Γεν. Ταμία του ΚΙΣΕ, για τον συντονισμό της προσπάθειας, καθώς και το γραφείο Καρατζά και Συνεργάτες για την άριστη συνεργασία. Η έκδοση αυτή, συμβολή στην εθνική μας αυτογνωσία, δεν είναι

η πρώτη και ασφαλώς δε θα είναι ούτε η τελευταία. Ο συνεχής αναπροσδιορισμός της εθνικής μας ταυτότητας και οι προκλήσεις των καιρών επιβάλλουν την επιμονή μας στην προσέγγιση όλων των πτυχών του ιστορικού μας παρελθόντος.

“ Συμβολή στο πολιτισμικό μωσαϊκό της ιστορίας μας που εμπλουτίζει και ενδυναμώνει την κοινωνία

**Πρόλογος του Γιώργου Μηνούδη,
Εταίρου της Δικηγορικής Εταιρείας
«Καρατζά & Συνεργάτες»**

Είναι γνωστό ότι το Ολοκαύτωμα ήταν ιδιαίτερα σκληρό για τους Εβραίους της Ελλάδας. Το Ολοκαύτωμα δεν πρέπει να το ξεχάσουμε ποτέ, και είναι ευθύνη της καθέμιας και του καθενός, αλλά και της κοινωνίας μας συλλογικά, να θυμόμαστε, να μαθαίνουμε στους νεότερους, και έτσι να εξαλείψουμε τελικά τον αντισημιτισμό και κάθε είδους ρατσισμό.

Όμως, η μνήμη που πρέπει να διαφυλάξουμε δεν είναι μόνον αυτή της ανείπωτης τραγωδίας. Οι Εβραίοι της Ελλάδας σηματοδεύτηκαν από το Ολοκαύτωμα αλλά δεν χαρακτηρίζονται από αυτό. Ανέπτυξαν και αναπτύσσουν πολύ σημαντική οικονομική, πολιτιστική και κοινωνική δραστηριότητα που συνδιαμόρφωσε και συνεχίζει να συνδιαμορφώνει και να εμπλουτίζει τον τόπο και την κοινωνία μας. Ως κοινωνία, έχουμε πλέον κατακτήσει την αλήθεια ότι κάθε διαφορετική ψηφίδα που συναποτελεί το μωσαϊκό μας είναι πολύτιμη για εμάς: μας δυναμώνει και μας κάνει όλους καλύτερους. Καταλαβαίνουμε πλέον πόσο σημαντικό είναι να διαφυλάττουμε και να μελετούμε τη διαφορετική εμπειρία και πολιτισμική ιδιοσυστασία κάθε κοινωνικής ψηφίδας. Αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο για τους Εβραίους συνανθρώπους και συμπολίτες μας, ως καθήκον όλων μας για

αυτούς που χάθηκαν και επειδή κάποιιοι προσπάθησαν να μας στερήσουν την προσφορά τους.

Το βιβλίο αυτό προσφέρει πολλά προς την κατεύθυνση αυτή, με πολύ αξιόλογες συνεισφορές από εκλεκτούς επιστήμονες, εξετάζοντας πολλές πτυχές του πολιτισμού, των βιωμάτων και της προσφοράς των Εβραίων της Ελλάδας. Η ιδέα για τη συμβολή της δικηγορικής μας εταιρείας σε μια τέτοια έκδοση γεννήθηκε επ' αφορμή της ανάληψης της προεδρίας της Διεθνούς Συμμαχίας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος τον Απρίλιο του 2021, οπότε και απευθυνθήκαμε στον κύριο Δανιήλ Μπεναρδούτ. Ο κύριος Μπεναρδούτ μας καθοδήγησε για το πώς θα μπορούσαμε να συμβάλουμε και μας έφερε σε επαφή με τον κύριο Βίκτωρα Ελιέζερ του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου Ελλάδος και τον καθηγητή κύριο Γιώργο Αντωνίου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Είμαστε ευγνώμονες σε όλους τους ανωτέρω για την ευκαιρία που μας έδωσαν να συμμετάσχουμε στην υλοποίηση του έργου αυτού, και ευχαριστούμε όλες και όλους όσους συνέβαλαν στην ολοκλήρωσή του. Αισθανόμαστε μεγάλη τιμή που μας δόθηκε η ευκαιρία να συνεισφέρουμε σε κάτι τόσο σημαντικό.

>> ΔΑΝΙΗΛ ΑΛΧΑΝΑΤΗΣ

Πορεία Ευθύνης και Προσφοράς Η βιογραφία του Δανιήλ Αλχανάτη

Στα 100 χρόνια από τη γέννηση του Δανιήλ Αλχανάτη, μιας μεγάλης μορφής του Ελληνικού Εβραϊσμού και ενός πρωτεργάτη της μεταπολεμικής ανασυγκρότησης της εβραϊκής κοι-

νοτήτας της Αθήνας, και στα 10 χρόνια από τον θάνατό του κυκλοφόρησε, το 2022, η βιογραφία του. Το βιβλίο, με τίτλο «Δανιήλ Αλχανάτης, Πορεία ευθύνης και προσφοράς» (εκδ. Ελληνική Παιδεία, Νίκας, 2022), έγραψε η ιστορικός Μιμίκια Βαλενστάιν, αξιοποιώντας το ιστορικό υλικό -αρχιερακό και οικογενειακό- που συνέλεξε ύστερα από πολυετή έρευνα η κόρη του Δανιήλ Αλχανάτη, Ντέλια.

Στο βιβλίο, η συγγραφέας συνυφαίνει αρμονικά τη γεμάτη διακυμάνσεις ζωή του Δανιήλ Αλχανάτη και το πολυδιάστατο έργο του, τόσο με τη γεμάτη γεγονότα-

σταθμούς και προκλήσεις ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της Ελλάδας και της Αθήνας, όσο και με το ιστορικό πλαίσιο της χώρας. Παρακολουθώντας την προσωπική ζωή του Δανέλου (με αυτό το υποκοριστικό ήταν γνωστός στους Εβραίους της Αθήνας και αυτό χρησιμοποιεί η συγγραφέας στο βιβλίο, προσφέροντας μια ξεχωριστή οικειότητα ανάμεσα στον αναγνώστη και στον πρωταγωνιστή του έργου), ξετυλίγονται οι παράλληλοι δρόμοι της διαμόρφωσης του χαρακτήρα του, και του ενεργού του ρόλου στις εξελίξεις της ιστορίας. Κυρίως όμως, από το βιβλίο αναδύεται το ψυχικό σθένος, η εσωτερική δύναμη, το πρωτοπόρο πνεύμα, η αδιάκοπη δράση και η απέραντη αγάπη του Δανιήλ Αλχανάτη για τα πάντα γύρω του. Για την οικογένειά του, για την Σχολή του και την επιστήμη του -την Αρχιτεκτονική- για την Αντίσταση και την ελευθερία, για την κοινότητά του, για την πόλη του, για τη χώρα του... Όλα χωρούσαν στην καρδιά και στις πλάτες του Δανέλου Αλχανάτη.

Η ζωή και το έργο του μέσα από το βιβλίο

Τα κεφάλαια του βιβλίου ακολουθούν τα κεφάλαια της ζωής του Δανιήλ Αλχανάτη.

Γεννιέται το 1922 στο Θησείο, στην καρδιά της εβραϊκής κοινότητας της Αθήνας. Εισάγεται στο Πολυτεχνείο το 1940, χρονιά που χάνει τον πατέρα του και τον αφήνει προστάτη μιας πενταμελούς οικογένειας. Εντάσσεται στο ΕΑΜ από την αρχή της Κατοχής, με ενεργή συμμετοχή στις αντιστασιακές ενέργειες, συσπειρώνοντας δίπλα του ομάδα νέων Ισραηλιτών -και όχι μόνο φοιτητών. Μετά τη συνθηκολόγηση των Ιταλών, τον Σεπτέμβριο του 1943, και την επικράτηση των Γερμανών σε όλη τη χώρα, ο διωγμός των Εβραίων απειλεί και την οικο-

γένεια Αλχανάτη. Ο Δανέλος προμηθεύεται ψεύτικες ταυτότητες για όλους και ξεκινά την αναζήτηση καταφυγίων. Η οικογένεια σκορπίστηκε και ο Δανέλος, με τη μητέρα του και τον μικρό αδελφό του, κρύβονται στο Πυριτιδοποιείο, ως βομβόπληκτοι από τον Βόλο. Ακολουθεί η διαφυγή στα βουνά της Εύβοιας και η ένταξή του στην Αντίσταση. Εντάσσεται στο αρχηγείο της Στενής, στο 7^ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, με καπετάνιους τον Γιώργο Δουάτζη -με το ψευδώνυμο 'Όθρυσ'- και τον Βαγ-

γέλη Καραμιχάλη -με το ψευδώνυμο 'Βύρωνας'.

Με το τέλος του Πολέμου ο Δανέλος ξανασμίγει με την οικογένειά του και επιστρέφει στο Πολυτεχνείο για να συνεχίσει τις σπουδές του. Ο εμφύλιος συντάραξε και τη ζωή του Δανέλου, ο οποίος συνελήφθη και τελικά εξορίστηκε στην Ικαρία. Ήταν από τους τυχερούς!

Στο σημείο αυτό το βιβλίο παραθέτει μια σημαντική ιστορική παρένθεση για την «τύχη» των Αριστερών Αντιστασιακών Εβραίων που εξορίστηκαν σε άλλους μαρ-

τυρικούς τόπους εξορίας. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις αγωνιώδεις προσπάθειες του νεοσύστατου τότε ΚΙΣ -εν μέσω μιας τεταμένης πολιτικής κατάστασης- να τους γλυτώσει από τη μεταγωγή στο «θανατονήσι», τη Γιάρο. Οι διαπραγματεύσεις, με πρωταγωνιστή τον δικηγόρο και συνιδρυτή του ΚΙΣ Ασέρ Μωϋσή, κατέληξαν στη συμφωνία να μεταναστεύσουν οι κατάδικοι Εβραίοι στο Ισραήλ, απαρνούμενοι την ελληνική ιθαγένεια. Ένα ακόμη πικρό κεφάλαιο της ελληνοεβραϊκής ιστορίας που αποκαταστάθηκε το 2011 με τον Ν. 4018.

Στην εργώδη ανασυγκρότηση της πρώτης μεταπολεμικής πενταετίας, ο Δανέλος ανήκει στην ομάδα των Εβραίων που έχουν «σηκώσει τα μανίκια» και δουλεύουν με κάθε μέσο και σε όλα τα επίπεδα για να αναβιώσει η εβραϊκή ζωή στην Ελλάδα. Ο ίδιος λέει χαρακτηριστικά: «Τότε κάναμε μια οργάνωση που την ονομάσαμε 'Αποκατάσταση', μαζί με τον Ισαάκ Εμμανουήλ, τον Μανώλη τον Αρούχ, τον Ισίδωρο Νόαχ, τον Μπίλλη Γαβριλίδη και κατορθώσαμε πολλά πράγματα. Ήμασταν μια ομάδα με την ίδια ιδεολογία. Υπήρχαν και οι Σιωνιστές που ήθελαν να φύγουν στο Ισραήλ. Εμείς δεν θέλαμε, πατρίδα μας ήταν η Ελλάδα και ξεκινήσαμε έναν μακρύ αγώνα να ανασυγκροτήσουμε την Κοινότητά μας».

Στις 27.8.1950 ο Δ. Αλχανάτης εκλέγεται για πρώτη φορά μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών -με τότε πρόεδρο τον Νούλη Βιτάλ. Ένας νέος αγώνας ξεκινά. Μία από τις προτεραιότητες: το εβραϊκό δημοτικό σχολείο! Το έργο ανέλαβε προσωπικά ο Δανέλος, ως αρχιτέκτονας, μαζί με τον συνάδελφό του Ζακ Μπεράχα. Το σχολείο άνοιξε τις πόρτες του το 1960 και ο Δ. Αλχανάτης υπήρξε ο πρώτος Πρόεδρος της σχολικής Επιτροπής, θέση που κράτησε για πολλά χρόνια. «Όταν είδα τα πρώτα παιδιά να δια-

Από αριστερά: Ο πρ. Πρόεδρος της Ι.Κ. Αθηνών και του ΚΙΣΕ Βενιαμίν Αλμπάλας, ο Πρόεδρος της Ι.Κ. Αθηνών Αλβέρτος Ταραμπουλούς, ο Γιόσα και η Ντέλια Αλχανάτη, ο Γ.Γ. του ΚΙΣΕ Βίκτωρ Ελιέζερ, ο εκδότης Νίκος Νίκας, ο Ραββίνος Αθηνών Γκαμπριέλ Νεγρίν και ο Πρόεδρος του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος Μάκης Μάτσας.

Η παρουσίαση του βιβλίου

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ πλέχτηκαν κατά την εκδήλωση παρουσίασης του βιβλίου, που διοργάνωσαν τα παιδιά του, Γιόσα και Ντέλια Αλχανάτη, στις 14.7.2022, σε συμβολικό χώρο στο Θησείο, όπου ήταν το πατρικό του σπίτι του Δανέλου Αλχανάτη.

Στην εκδήλωση μίλησαν ο Πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, Αλβέρτος Ταραμπουλούς, ο τέως Πρόεδρος της Ι.Κ.Α. Βενιαμίν Αλμπάλας, ο Γεν. Γραμματέας του ΚΙΣ, Βίκτωρ Ισ. Ελιέζερ, ο εκδότης, Νίκος Νίκας, ο Ραββίνος Αθηνών, Γκαμπριέλ Νεγρίν και η επιμελήτρια του αρχαιακού υλικού Ντέλια Αλχανάτη.

Ένα νοσταλγικό βίντεο και η μουσική επένδυση της βραδιάς -μουσική σύνθεση της εγγονής τους Εστέλ Αμαρίλιο, ολοκλήρωσαν το αφιέρωμα στη ζωή και το έργο του Δανιήλ Αλχανάτη.

Ικαρία, Εύδηλος 1947. Από την επίσκεψη της μητέρας του στην εξορία.

βαίνουν την πύλη του Σχολείου, τότε, τότε λοιπόν, ένιωσα τη μεγαλύτερη χαρά της κοινοτικής μου ζωής», είχε πει σε μεταγενέστερη συνέντευξή του ο Δανέλος.

Στις 20 Οκτωβρίου 1977 αναλαμβάνει την προεδρία του ΚΙΣ διαδεχόμενος τον προσωπικό του φίλο Αλμπέρτο Κόβο. Παραμένει για ένα χρόνο και στέλνει μια ιστορική επιστολή στον τότε Πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή, υπογεγραμμένη από τον ίδιο και τον Μηνά Ελιέζερ, Γενικό Γραμματέα του ΚΙΣ τότε, καταγράφοντας όλες τις απαιτούμενες ρυθμίσεις που πρέπει να γίνουν για να υπάρξει ισονομία των Ελλήνων Εβραίων με τους Χριστιανούς συμπολίτες τους. Από το 1978 επιστρέφει στην κοινότητά του, την Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών, της οποίας διετέλεσε Πρόεδρος για πέντε διαδοχικές θητείες, από το 1980 έως το 1995. Η εβραϊκή ταυτότητα, η παιδεία, το μέλλον των νέων, οι επισκέψεις μαθητών στο Ισραήλ, η εξωστρέφεια των εκδηλώσεων μνήμης του Ολοκαυτώματος -κατά το Γιουμ Ασοά τότε- η ασφάλεια της κοινότητας, η ανά-

πτυξη των διοικητικών υπηρεσιών, η συνεργασία του με το ΚΙΣ, αλλά και με εβραϊκούς οργανισμούς του εξωτερικού, οι τοποθετήσεις του για τα εκάστοτε καίρια ζητήματα του Ελληνικού Εβραϊσμού, συνθέτουν την πολυετή πορεία «ευθύνης και προσφοράς» μέχρι την αποχώρηση του Δανιήλ Αλχανάτη από τα κοινά. Οι αλληπάλληλες τιμητικές διακρίσεις, από το 1996 που ανακηρύχθηκε επίτιμος πρόεδρος της Ι.Κ. Αθηνών μέχρι το 2010 που βραβεύτηκε από το ΚΙΣ, δείχνουν την εκτίμηση προς τον άνθρωπο και την αναγνώριση του έργου του.

Βράβευση από το ΚΙΣΕ το 1999.

Η βιογραφία ολοκληρώνεται με αφιέρωμα στην οικογενειακή ζωή του Δανέλου. Ένα πλούσιο φωτογραφικό οδοιπορικό στη ζωή της οικογένειας, τα 50 χρόνια του γάμου του με τη Ρόζα, τα λόγια των δικών του αγαπημένων ανθρώπων, των παιδιών και των εγγονών του. Τέλος, οι αφιερώσεις φίλων και συνεργατών στη μνήμη του, συμπληρώνουν με προσωπικά στιγμιότυπα την πορεία και την προσωπικότητά του.

Είπαν για τον Δ. Αλχανάτη

«Αρχιτέκτονα της ζωής», ονόμασε τον Δ. Αλχανάτη ο Πρόεδρος της Ι.Κ. Αθηνών Α. Ταραμπουλός, στην ομιλία του κατά τη βιβλιοπαρουσίαση, ενώ ο Β. Αλμπάλας αναφέρθηκε στον «μέντορά του στα κοινοτικά», χαρακτηρίζοντας τον Δανέλο «έναν από τη μεταπολεμι-

Ο Δανιήλ Αλχανάτης, στο Εβραϊκό Δημοτικό Σχολείο της Αθήνας, ως Πρόεδρος της Σχολικής Επιτροπής.

κή dream team του ελληνικού εβραϊσμού». Ο εκδότης Ν. Νίκας μίλησε για την αγάπη και το μεράκι με τα οποία οι συντελεστές δημιούργησαν το βιβλίο.

«Πρόεδρος και πατέρας, ηγέτης και οικογενειάρχης, επαγγελματίας και εθελοντής, ο Δανέλος, έγραψε με πλατινένιο αλλά και πύρινο μελάνι γεμάτα και πολύπαθα εδάφια στα πολυσέλιδα βιβλία της σύγχρονης ελληνοεβραϊκής πορείας», είπε χαρακτηριστικά ο Ραββίνος Αθηνών Γκαμπριέλ Νεγρίν.

Το μήνυμα ζωής που εξέπεμπε ο Δ. Αλχανάτης έδωσε ο Γ.Γ. του ΚΙΣΕ Β. Ελιέζερ μέσα από τα λόγια του συγγραφέα William Arthur Ward: «ο μέτριος δάσκαλος μιλάει. Ο καλός δάσκαλος εξηγεί. Ο εξαιρετικός δάσκαλος δείχνει. Ο μεγάλος δάσκαλος εμπνέει».

- Η ψηφιακή έκδοση του βιβλίου διατίθεται στον παρακάτω σύνδεσμο: https://issuu.com/athj-com.gr/docs/alhanati_216_pages-last3
- Οι ομιλίες της βιβλιοπαρουσίασης, βίντεο από τη ζωή του Δ. Αλχανάτη και το πλήρες βίντεο της εκδήλωσης στον ιστότοπο του ΚΙΣΕ στον παρακάτω σύνδεσμο: https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=3627:2022-07-21-07-31-16&catid=12:2009&Itemid=41 Παρουσίαση του Βιβλίου για τον Δανιήλ Αλχανάτη με τίτλο «Πορεία Ευθύνης και Προσφοράς»

Η Ακαδημία Αθηνών τίμησε τον ήρωα του Αλβανικού Έπους

Η Ακαδημία Αθηνών τίμησε τον πεσόντα στη μάχη ήρωα του Αλβανικού Έπους του '40, Συνταγματάρχη Μαρδοχαίο Φριζή, με το Αργυρό Μετάλλιο της Ακαδημίας. Η τελετή της απονομής έγινε στις 25 Οκτωβρίου 2022 κατά την Πανηγυρική Συνεδρία της Ακαδημίας για τον εορτασμό της εθνικής εορτής της 28ης Οκτωβρίου. Τον πανηγυρικό λόγο της επετείου εκφώνησε ο Ακαδημαϊκός κ. Μανόλης Κορρές με θέμα «Οι αρχαιότητες στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο». Ακολούθησε η απονομή του μεταλλίου, το οποίο παρέλαβε ο Ιάκωβος Φριζής, γιος του Συνταγματάρχη Μαρδοχαίου Φριζή.

Εισηγητής της πρότασης για την απονομή του μεταλλίου της Ακαδημίας Αθηνών ήταν ο Ακαδημαϊκός κ. Μιχάλης Σταθόπουλος τ. Υπουργός. Την εισηγητική έκθεση, την οποία δημοσιεύουμε παρακάτω, συνυπογράφουν -μαζί με τον Εισηγητή- οι Ακαδημαϊκοί κ.κ. Εμμανουήλ Ρούκουνας και Πασχάλης Κιτρομηλίδης.

Πρόταση για απονομή μεταλλίου στον Συνταγματάρχη Μ. Φριζή

12.09.2022

Στον επικείμενο εορτασμό της 28ης Οκτωβρίου η Ακαδημία έχει, κατά το άρθρο 24 του Εσωτερικού Κανονισμού της, τη δυνατότητα να αποφασίσει εκτάκτως

την απονομή βραβείου ή μεταλλίου, «εάν τούτο επιβάλλεται ... υπό δικαιολογημένης περιστάσεως». Ειδικά δε το μετάλλιο της Ακαδημίας μπορεί να απονεμηθεί, κατά το άρθρο 26, παράγρ. 3 του Εσωτερικού Κανονισμού, «εις οπωσδήποτε προσεγγκόντας μεγάλας υπηρεσίας εις το Ελληνικόν Έθνος». Πιστεύουμε ότι με την επέτειο της 28ης Οκτωβρίου και με τον ηρωικό αγώνα της πατρίδας μας κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο συνδέονται έξοχες μεγάλες υπηρεσίες που προσφέρθηκαν τότε στο Έθνος μας από μια προσωπικότητα που δεν είναι πια στη ζωή και δεν έχει ως τώρα τιμηθεί για τις υπηρεσίες της αυτές από την Ακαδημία. Σημειώνουμε ότι η τιμή αυτή μπορεί να απονεμηθεί και σε αποθανόντες, όπως προκύπτει από την παράγραφο 2 του ίδιου άρθρου 26 του Εσωτερικού Κανονισμού και όπως, άλλωστε, έχει συμβεί στην πράξη.

Πρόκειται για τον ήρωα του '40 Συνταγματάρχη Μαρδοχαίο Φριζή. Ο Φριζής ήταν αυτός που πέτυχε με το σύνταγμά του την πρώτη νίκη στον ελληνοϊταλικό αγώνα, αναχαιτίζοντας την προέλαση των Ιταλών και μετατρέποντας την άμυνα του στρατού μας σε αντεπίθεση. Όπως αναφέρει ο τότε (1940) Διοικητής της 8ης Μεραρχίας, υποστράτηγος Χαράλαμπος Κατσιμήτρος, «κατόπιν της δημιουργηθείσης σοβαράς καταστάσεως λόγω της υποχωρήσεως των δυνάμεων του Δαβάκη (31.10.1940) στην Πίνδο, το Γενικό Στρατηγείο με τηλεγραφική Διαταγή του συνέστησε το απόσπασμα Αώου υπό τας διαταγάς του γενναίου Αντισυνταγματάρχου Μ. Φριζή, με την εντολήν να καλύψη το δεξιόν πλευρόν της 8ης Μεραρχίας και έπραξε τούτο μετά παραδειγματικής δραστηριότητος».

Πράγματι, ο Φριζής, αποκρούοντας διαδοχικές επιθέσεις των Ιταλών, κατόρθωσε, την 3η Νοεμβρίου 1940, με μια θυελλώδη αντεπίθεση και με ευφυείς ελιγμούς, πλαγιοκοπώντας τους εισβολείς, όπως γράφουν οι ειδικοί ιστορικοί, να απωθήσει τους Ιταλούς πέρα από τον Αώο, συλλαμβάνοντας 700 Ιταλούς αιχμαλώτους. Έτσι, ο Φριζής με το σύνταγμά του εμπόδισε την ιταλική Μεραρχία «Τζούλια» να κυκλώσει την 8η Μεραρχία του ελληνικού στρατού. Ελευθέρωσε στη συνέχεια την Κόνιτσα, μπαίνοντας ορμητικά στο αλβανικό έδαφος και αργότερα κατέλαβε την πόλη Πρεμετή. Η εικόνα του πολέμου είχε αλλάξει. Ο ελληνικός στρατός δεν ήταν πλέον σε υποχώρηση και αμυνόμενος, αλλά επιτιθέμενος.

Στις 5 Δεκεμβρίου 1940, στο μέτωπο της Πρεμετής, ο Μαρδοχαίος Φριζής σκοτώνεται πολεμώντας έφιππος

ηρωικά στην πρώτη γραμμή του μετώπου, ατρόμητος όπως ήταν και ικανός να μεταδίδει τον ενθουσιασμό του στους στρατιώτες του.

Στις 4.12.1995 αποκαλύφθηκε προτομή του Φριζή στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών. Κατά τα αποκαλυπτήρια της προτομής ο τότε πρόεδρος του Μουσείου, Αντιστράτηγος Νικόλαος Μπέλμπας, είπε: «*Η Πατρίδα σου, Συνταγματάρχη Φριζή, αναγνωρίζοντας τον ηρωισμό σου και την υπέρτατη θυσία σου προς αυτήν, σου απονέμει μία ακόμη τιμητική διάκριση, αποκαλύπτοντας σήμερα την προτομή σου, εδώ στο Πολεμικό Μουσείο Αθηνών, με την ακλόνητη πίστη ότι στο πρόσωπό σου είναι και όλοι οι ηρωικοί συμπολεμιστές σου, οι περήφανοι "Φριζαίοι", που σκοτώθηκαν στο*

πλευρό σου, πολεμώντας ψηλά στην Πίνδο».

Πρόσφατα, τον Ιούλιο 2022, η Ελληνική Πολιτεία, με την Πολεμική Αεροπορία της, τίμησε τον Συνταγματάρχη Φριζή, δίνοντας το όνομά του στην άσκηση των Πολεμικών Αεροπορικών Δυνάμεων Ελλάδας-Ισραήλ, που έγινε στον εναέριο χώρο μεταξύ Κύπρου και Ισραήλ.

Η Ακαδημία Αθηνών δεν έχει τιμήσει έως τώρα τον ήρωα Φριζή. Η συμβολή του στη νίκη μας κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο πληροί το κριτήριο των «μεγάλων υπηρεσιών εις το Ελληνικόν Έθνος», που προβλέπει το άρθρο 26 του Εσωτερικού Κανονισμού. Γι' αυτό προτείνουμε να του απονεμηθεί κατά τον εορτασμό της εθνικής μας εορτής της 28ης Οκτωβρίου το αργυρό μετάλλιο της Ακαδημίας.

Μ. Ρούκουνας
Μ. Σταθόπουλος
Π. Κιτρομηλίδης

Έφυγε από τη ζωή ο Θεσσαλονικιός επιζών του Ολοκαυτώματος

Την 1^η Νοεμβρίου 2022, έφυγε από τη ζωή, σε ηλικία 97 ετών, ο Θεσσαλονικιός (στην καταγωγή) επιζήσας του Ολοκαυτώματος Μοσέ Αελιόν, ο οποίος ζούσε με την οικογένειά του μόνιμα στο Ισραήλ και ως την τελευταία του προή μαχόταν ώστε να κρατηθεί ζωντανή τη μνήμη του Ολοκαυτώματος προκειμένου να μην βιώσει ξανά η ανθρωπότητα μια τέτοια τραγωδία.

«Από χρόνια πιστεύω ότι είναι ουσιώδες να μην ξεχασθεί από την ανθρωπινή συνείδηση ποτέ τι συνέβη κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος. Γι' αυτό αποφάσισα, όπως και πολλοί άλλοι διασωθέντες, να διηγούμαι, όσο ζω, όσα βίωσα», έλεγε, σε συνέντευξη που είχε παραχωρήσει πριν από χρόνια στο ΑΠΕ-ΜΠΕ ο Μοσέ Αελιόν, ο οποίος μετά τη θηριωδία των στρατοπέδων-κολαστηρίων του Γ' Ράιχ, ξεκίνησε μια νέα ζωή στο Ισραήλ. Στην Ελλάδα επέστρεψε για επίσκεψη μόλις το 1987, ενώ στο μεταξύ διάστημα ήταν ιδιαίτερα απρόθυμος να μιλήσει για το Ολοκαύτωμα ακόμα και στον στενό οικογενειακό του κύκλο. Όταν, όμως, αποφάσισε τελικά να «σπάσει» το φράγμα της σιωπής, έδινε καθημερινές μάχες να μην σκεπάσει η σκόνη της λήθης τη μνήμη.

Το 2013 είχε έρθει στη γενέτειρά του, Θεσσαλονίκη, προκειμένου να βροντοφωνάξει «ΠΟΤΕ ΞΑΝΑ» μαζί με όλους όσους είχαν πάρει μέρος σε εκείνη την πρώτη πορεία μνήμης στην πόλη για τα θύματα του Ολοκαυτώματος. Επέστρεψε το 2018 δίνοντας και πάλι το «παρών» στο ετήσιο αυτό ραντεβού μνήμης, με βαθιά πίστη πως «η ανθρωπότητα πρέπει να ξέρει ότι κάτι τέτοιο μπορεί να συμβεί πάλι οπουδήποτε, γι' αυτό και θα πρέπει να είναι αποφασισμένη να το αποφύγει με όλη της τη δύναμη, με κάθε τρόπο».

Πάντα στο πλευρό του είχε την κόρη του Ραχήλ, η οποία γνωστοποίησε, σήμερα το πρωί, την είδηση του θανάτου του, με ανάρτηση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Η ζωή στο Άουσβιτς και το τραγούδι για τη νεκρή αδελφή

Ο Μοσέ Αελιόν γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη την 25η Φεβρουαρίου 1925. Οι γονείς του, Ελί και Ραχήλ, και ο ίδιος μαζί με την κατά ενάμιση χρόνο μικρότερη αδελφή του Νίνα κατοικούσαν σε ένα σοκάκι της Θεσσαλονίκης, στο σπίτι του παππού του. Ήταν άγουρο παιδί ακόμα, όταν οι Γερμανοί μπήκαν στη Θεσσαλονίκη και ο φόβος άρχισε να κυριεύει την οικογένειά του καθώς είχαν ακούσει, από την αρχή του πολέμου, ότι οι Ναζί κακομεταχειρίζονταν τους Εβραίους τόσο στη Γερμανία όσο και στις περιόχες που κυριεύαν.

Τον Ιούλιο του 1942, όταν οι Γερμανοί συγκέντρωσαν τους Εβραίους άνδρες της Θεσσαλονίκης (18-

45 ετών) στην πλατεία Ελευθερίας, ο Μοσέ Αελιόν ήταν ...τυχερός, αφού ήταν μισό χρόνο μακριά από το κατώφλι των 18 χρόνων. «Επειτα από 2-3 ώρες αρχίσαμε να ακούμε ότι οι Γερμανοί τους έδεραν, δεν τους άφηναν να πιουν νερό, τους έκαναν "ασκήσεις"». Καταλάβαμε ότι κάτι νέο συμβαίνει. Και πραγματικά, έπειτα από μερικές μέρες, κάλεσαν πολλούς απ' αυτούς και τους πήραν σε καταναγκαστικά έργα σε διάφορα μέρη της Ελλάδας», έλεγε και θυμόταν πως από τότε και για τους επόμενους δυο μήνες, οι εχθρικές προς τους Εβραίους ενέργειες διαδέχονταν η μία την άλλη. «Όρισαν πέντε περιοχές στην πόλη στις οποίες επιτρεπόταν να κατοικούν οι Εβραίοι (γκέτο), μας υπο-

χρέωσαν να ράψουμε στο αριστερό μέρος των ρούχων μας ένα κίτρινο αστέρι, μας διέταξαν να σημαδέψουμε τα σπίτια και τα καταστήματά μας, απαγόρευσαν στους Εβραίους μαθητές να πάνε στα σχολεία, ανακοίνωσαν ότι θα μεταφέρουν τους Εβραίους στην Πολωνία...».

Στις 15 Μαρτίου του 1943 έφυγε το πρώτο τρένο θανάτου για τα στρατόπεδα των Ναζί. Ο Μοσέ Αελιόν και η οικογένειά του έμελλε να κάνουν το μακρύ ταξίδι τον επόμενο μήνα- ένα ταξίδι, κάθε λεπτό του οποίου ήταν πάντα ανεξίτηλα χαραγμένο στη μνήμη του. «Έξι μέρες και έξι νύχτες ήμασταν κλεισμένοι μέσα στα βαγόνια, ώσπου φτάσαμε στον τελικό προορισμό. Η κατάσταση στα βαγόνια ήταν πολύ δύσκολη: στο βαγόνι μας ήμασταν περισσότεροι από 80 άνθρωποι. Το μόνο φως έμπαινε από δύο μικρά παράθυρα στις δύο άκρες του βαγονιού. Για αποχωρητήριο χρησίμευε ένα βαρέλι κομμένο στα δυο, δεν γινόταν διανομή φαγητού, κάθε 2-3 μέρες σταματούσε το τρένο σε κάποιον απομονωμένο σταθμό και μας άφηναν να κατεβούμε και να γεμίζουμε νερό. Τότε άδειαζαν το βαρέλι... Αν κάποιος πέθαινε, τον άφηναν έξω από το βαγόνι και υποχρέωναν την οικογένειά του να συνεχίσει το ταξίδι. Όλα αυτά δεν ήταν καλοί οιωνοί αλλά ελπίζαμε πως σύντομα θα περάσουν».

Τα άσχημα όχι μόνο δεν πέρασαν αλλά τα όσα βίωσαν στη συνέχεια είναι απ' αυτά που δεν χωρά ο άνθρωπος νους. Όταν κατά τα μεσάνυχτα της έκτης ημέρας έφτασαν στον

τελικό σταθμό νόμιζαν ότι ήταν στην Κρακοβία, όπως τους είχαν πει. Όταν άρχισαν να βλέπουν τους ανθρώπους «με τα ρούχα με τις λωρίδες», όπως τους περιέγραφε, και να τους χωρίζουν βίαια σε ομάδες, κατάλαβε πως τα πράγματα ήταν διαφορετικά.

«Στην οικογένειά μας χωριστήκαμε, όπως μας διέταξαν. Ο θείος μου κι εγώ σε μια ομάδα, ο παππούς μου με τους γέροντες και οι γυναίκες μαζί. Μόνο για την αδελφή μου, που ήταν ενάμιση χρόνο νεότερη από εμένα, ήμασταν διστακτικοί. Στο τέλος είπαμε να πάει με τις άλλες γυναίκες της οικογένειας, χωρίς να ξέρουμε ότι την καταδικάσαμε, με την απόφασή μας αυτή, σε άμεσο θάνατο», εξιστορούσε ο ίδιος ο Μοσέ Αελιόν. «Τις οικογένειές μας τις θανάτωσαν και τις έκαψαν τη νύχτα που φτάσαμε», του έλεγε δυο μήνες αργότερα ένας συμμαθητής του, που πριν από το Άουσβιτς, όπου και αντάμωσαν, είχε μείνει στο Μπιρκενάου.

Ο πατέρας του είχε πεθάνει το 1941, λίγες μέρες μετά την είσοδο των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη, και ο Μοσέ Αελιόν έχανε τότε την πολυαγαπημένη του μητέρα και την αδελφή του, η απώλεια της οποίας έμελλε να σημαδέψει τον ρου της ζωής του. Σαν σαράκι ο καημός, του έτρωγε τα σωθικά ώσπου ο θρήνος έγινε τραγούδι- ένα τραγούδι στα Λαντίνο (ισπανοεβραϊκά), με τίτλο «La Djoninika al Lager» (Η Κοπέλα στο Λάγκερ -στρατόπεδο), για την αδελφή του, «που άνθρωποι θηρία, στο Λάγκερ σαν τη φέραν, την έκαψαν στις φλόγες».

Εκεί, μιλά για μια «όμορφη κοπέλα, κορούλα αγαπημένη/ που οι γονείς της είχαν, στα πούπουλα βαλμένη, την ντύναν με μετάξι, τη στόλιζαν χρυσάφι, μακριά την εκρατούσαν από κακό κι αγκάθι». Περιγράφει το δύσκολο ταξίδι με τα τρένα του θανάτου -«Οι Γερμανοί μια μέ-

ρα, απ' τη φωλιά την πήραν/ Με μάνα και πατέρα, στο λάγκερ την εσύραν/ Ημέρες, νύχτες έξι, τους κράτησαν κλεισμένους/ Σε σκοτεινά βαγόνια, και απομονωμένους»- αλλά και την τραγική της κατάληξη: «Μα σαν στο Μπιρκενάου, το λάγκερ του θανάτου/ Τη βάλαν, ένα δύο, η τύχη της αλλάχθη/ Χωρίς να καταλάβει, αυτά που της συμβαίνουν/ Γυμνή στο μπάνιο είναι, και την απολυμαίνουν/ Κραυγάζουν και τη δέρνουν, πρωί και μεσημέρι/ Το όνομά της τώρα, ο αριθμός στο χέρι».

Και μπορεί να αφιέρωσε μεγάλο μέρος της συγγραφικής του δραστηριότητας στα Λαντίνο, μετά την απελευθέρωση, αλλά στο Άουσβιτς δίδαξε ελληνικά σε έναν Πολωνό κατάδικο, «πολύ σπουδαίο πρόσωπο, καλόγερο, που ήξερε και δίδασκε τα αρχαία ελληνικά και τα λατινικά». Στο νοσοκομείο όπου βρέθηκε για μια επέμβαση στο αυτί, γνώρισε αυτόν τον Πολωνό, ο οποίος του ζήτησε να του μάθει νέα ελληνικά. «Εδώ, στο λάγκερ;», είχε απορήσει ο Μοσέ Αελιόν, αλλά ο Πολωνός διψούσε για μάθηση κι έτσι επί ενάμιση χρόνο συνεχίστηκαν τα μαθήματα, στο τέλος των οποίων του έδινε ένα κομμάτι ψωμί ή κάποιου άλλου είδους τροφή. Ένα τέτοιο κομμάτι ψωμί έδωσε και στον θείο του, στην προσπάθειά του να τον κρατήσει στη ζωή, καθώς εκείνος, όταν έμαθε ότι οι Ναζί είχαν θανατώσει τη γυναίκα και το παιδί του έπεσε σε κατάθλιψη, αλλά η προσπάθειά του ήταν μάταιη. Σε λίγο καιρό, ο νεαρός τότε Μοσέ είχε μείνει μόνος

απ' όλη την οικογένεια...

Κατάφερε να βγει ζωντανός από την «πορεία θανάτου» που τους υποχρέωσαν οι Ναζί, στα τέλη Ιανουαρίου του 1945, πέρασε από το Μάουτχουζεν και το Μελκ για να βρεθεί στο Έμπεντσε, εκεί όπου η κατάσταση ήταν τέτοια που «το ανθρώπινο μυαλό δεν μπορούσε να

φανταστεί χειρότερη» αλλά κι εκεί απ' όπου έμελλε, λίγο αργότερα, να απελευθερωθεί. Θυμόταν ως το τέλος της ζωής του εκείνη την ημέρα που «όλοι έτρεχαν στα τανκς και ήθελαν να τα αγγίξουν» κι έτρεξε κι αυτός όπως μπορούσε... «Στην κεραία ενός τανκ βλέπω μια μικρή σημαία. Ένας από το πλήρωμα ήταν ελληνικής καταγωγής. Πολλοί Έλληνες συγκεντρωθήκαμε γύρω απ' αυτό και σε μια στιγμή ακούστηκε αίφνης ο ελληνικός ύμνος. Αν και σε πολύ δύσκολη σωματική κατάσταση, ήμασταν ελεύθεροι!».

Οι «Ωδίνες Θανάτου» και ο επίλογος της ζωής του

Αυτές τις «Ωδίνες Θανάτου», που ένωσε στο πετσί του, όταν περνούσε τις πύλες της κολάσεως του στρατοπέδου Άουσβιτς και όσα έζησε μετά, τα κατέγραψε στο ομότιτλο βιβλίο του, μέσα στις σελίδες του οποίου «έκλεισε» το πιο οδυνηρό κομμάτι της ζωής του.

Στο βιβλίο του «Ωδίνες θανάτου», που κυκλοφορεί από τις εκδόσεις «Αλεξάνδρεια», κατάφερε να συνοψίσει τη ζωή του στα στρατόπεδα και μετά, με τη βοήθεια ενός ημερολογίου που άρχισε να κρατάει 4,5 μήνες μετά την απελευθέρωσή του.

(ΑΠΕ-ΜΠΕ, 1.11.2022)

Οι Προφήτες και ο κοινωνικός τους ρόλος

Του ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗ

Σε κάθε εποχή πριν την σύγχρονη του Καπιταλισμού, συνήθως τα κοινωνικά κινήματα καλύπτονται από θρησκευτικό μανδύα: αρχαία Αίγυπτος με την μεταρρύθμιση του Ακεν-Ατών, χριστιανικές αιρέσεις Αρείου, Μονοφυσιτών, Σχίσμα Ρώμης-Βυζαντίου (αίτια η ανεξαρτησία της Αιγύπτου, της Αρμενίας, της Ιταλίας από την Βυζαντινή Εξουσία), η μεταρρύθμιση του Λούθηρου στην βορειοδυτική Ευρώπη και στην Αγγλία (ανεξαρτησία από τον Πάπα –στην Αγγλία συνοδεύτηκε και από την δήμευση από το Στέμμα της παπικής εκκλησιαστικής περιουσίας), έχουμε επίσης αντίστοιχα σχίσματα στο Ισλάμ κ.λπ.

Για τον ρόλο και την δράση των Προφητών έχουν γραφεί πολλές επιστημονικές πραγματείες και βιβλία, μια αναλυτική παρουσίαση μπορεί κανείς να δει στο έργο του ιστορικού Γιάννη Κορδάτου «*Η Παλαιά Διαθήκη στο φως της Κριτικής*», Αθήνα 1940, ειδικά για τους Προφήτες αφιερώνει αναλυτικά ολόκληρο το 4ο και 5ο κεφάλαιο του βιβλίου του (σελ. 135-186), όπου και αναφέρεται σε πλούσια διεθνή βιβλιογραφία.

Στόχοι των Προφητών στο αρχαίο Ισραήλ ήταν δύο:

1. Ο ένας η καταγγελία της απομάκρυνσης από την Ηθική του Ιουδαϊσμού ή ακόμη χειρότερα και από τον ίδιο τον Ιουδαϊσμό: βαθύτατα θρησκευόμενος ο λαός του Ισραήλ, δεν ανεχόταν ηθικές –θρησκευτικές παρεκτροπές, όπως για παράδειγμα η λατρεία κάθε είδους θεοτήτων από τις παλλακίδες του Σολομώντα (βασιλεία 972-932 π.Χ.) μέσα στα ανάκτορά του (παράβαση της Πρώτης και της Δεύτερης Εντολής), ή την

εσκεμμένη εξόντωση του Ουρία από τον βασιλιά Δαβίδ (βασιλ. 1010-970 π.Χ.) και την αρπαγή της γυναίκας του Βηρσαβέε (παράβαση της Έκτης και Δεκάτης Εντολής) όπου ο Προφήτης Νάθαν ανάγκασε σε μετάνοια τον Δαβίδ.

2. Ο άλλος, με τον οποίο ασχολείται το παρόν άρθρο, είναι η καταγγελία της Κοινωνικής Αδικίας από την Εξουσία. Η Τετάρτη Εντολή αναφέρεται σχετικά με τις εργασιακές σχέσεις επιβάλλοντας την Αργία του Σαββάτου, και στη συνέχεια (στο Δευτερονόμιο κυρίως) αναλύονται πολλές εργασιακές πλευρές, από συγγραφείς έχει χαρακτηριστεί και ως «η Πρώτη Εργατική Νομοθεσία».

Πολλοί συγγραφείς τονίζουν ότι σε διάφορες Θρησκείες η Γη ανήκει στον Θεό και δεν είναι επιτρεπτή η ιδιοποίησή της από τους ανθρώπους-ιδιοκτήτες. Αυτό, είναι κατάλοιπο της αρχέγονης «κοινοκτημοσύνης στα μέσα παραγωγής» (κοπάδια και γη) που ίσχυαν στην α-ταξική αυγή της ανθρώπινης Ιστορίας. Ίσχυε στην προμυκηναϊκή Ελλάδα, και σε όλους τους λαούς στην αρχή της Ιστορίας τους. Σε προχωρημένα στάδια όπου ο θεσμός είχε εκφυλιστεί, θεσπίζονταν έπειτα από σειρά κοινωνικών εξεγέρσεων απαλλαγές χρεών και αναδιανομή της γης, π.χ. στην αρχαία Αθήνα η Νομοθεσία του Σόλωνα, η οποία κατέργησε την ιδιοκτησία της Γης λόγω χρέους με την γνωστή «Σεισάχθεια», που ελάφρυνε την γη από τα χρέη και την επανέφερε στους κανονικούς ιδιοκτήτες της, απαγορεύοντας την μετατροπή σε δούλο του χρεώστη. Στο

αρχαίο Ισραήλ, την ίδια εποχή (6ος -5ος αι.) οι θεσμοί του «Ιωβηλαίου» και της εφαρμογής του «Σαββάτου» στη γη θέσπιζε την παραγραφή των δανείων και την απελευθέρωση της γης και των δούλων κάθε επτά χρόνια ή και καθολικά κάθε 50 χρόνια. Παρόμοιες νομοθεσίες υπήρχαν και σε άλλους αρχαίους λαούς, τους Κέλτες κ.α. ακόμη και στην εποχή μας σε «πρωτόγονες» φυλές¹.

Θα παρατηρήσει κανείς κάποιες διαφορές στο κείμενο των Εβδομήκοντα από την μετάφραση του μασοριτικού κειμένου που αποτελεί το γνήσιο κείμενο. Δεν θα επεκταθούμε σ' αυτό το θέμα, υπάρχουν πολλές μελέτες ειδικών ιστορικών, επισημαίνεται απλά ότι η μετάφραση των Ο' έγινε στους Αλεξανδρινούς

χρόνους όπου κάποιες φορές το αρχαίο κείμενο του 8ου και 7ου αιώνα (ή και παλαιότερο) αναφερόταν σε κοινωνικές δομές που δεν υπήρχαν πλέον και ίσως να ήταν και ακατανόητες στους αλεξανδρινούς χρόνους³.

Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα από το Λευιτικόν (25:23) «...και η γη ού πραθήσεται εις βεβαίωσιν, εμή γαρ εστίν η γη, διότι προσήλυτοι και πάροικοι υμείς εστέ εναντίον μου ...» (και η γη δεν πωλείται διά παντός, διότι η γη είναι δική Μου καθ' όσον και εσείς δι' Εμέ, είσθε μόνον ξένοι και πάροικοι). Επίσης στο Δευτερονόμιο κηρύσσεται η άφεσις χρεών και η απελευθέρωση εβραίων δούλων ανά επταετία (Σαββατικών έτος) (Δευτ. κεφ. 12 κ.εφ.).

Σε πιο εξελιγμένες κοινωνικές δομές, τα θέματα ήταν πιο σύμπλοκα, η Κοινωνική Αδικία είχε άλλα πρόσωπα, την ανισότητα του πλούτου, την καταπίεση των μικροκαλλιεργητών, μικρεμπόρων, μικροβιοτεχνών και μικροποιμένων από την Εξουσία, μέσω βαρείας κυρίως φορολογίας, και εδώ οι Προφήτες ήταν μαχητικοί και σκληροί, διακινδυνεύοντας ακόμη και τη ζωή τους στην σύγκρουση με την Εξουσία.

Σε όλες τις περιπτώσεις, την Καταγγελία ακολουθούσε η Προφητεία, ότι λόγω αυτής της παρεκτροπής «ο Θεός θα αποστρέψει το πρόσωπό Του από τον Ισραήλ» και θα επιπέσουν συμφορές στον Λαό και το Κράτος. Ας δούμε μερικά παραδείγματα:

Σημ.: Τα αρχαία αποσπάσματα προέρχονται από την μετάφραση των Εβδομήκοντα, ενώ η νεοελληνική μετάφρασή τους απ' ευθείας από το μασοριτικό κείμενο².

- 1 Αναλυτικά για το θέμα της «ιδιοκτησίας» βλ. Fr. Engels, die Entstehung der Familie, der Privateigentum und der Staat, Zurich 1884 ελλ.μτφρ. Η καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους, Αθήνα 1945, και Paul Lafargue *The Evolution of Property from Savagery to Civilization*, 1890, Η εξέλιξη της ιδιοκτησίας, Αθήνα χ.χ. Ειδικά από τις νεώτερες μελέτες βλ. τις μετά την ανάγνωση της μυκηναϊκής Γραμμικής Β, το βασικό σύγγραμμα των Michael Ventris - John Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge 1959, όπως επίσης του Ι. Προμπονά *Ανθολογία μυκηναϊκών κειμένων*, Αθήνα 1983, του ίδιου *Λεξικό της Μυκηναϊκής Ελληνικής*, Αθήνα 1978, κ.α.
- 2 Η Αγία Γραφή, μετάφρασις των Ο' και μετάφρασις διορθωμένου

Είναι γνωστή η ιστορία του Ροβοάμ, (9ος αι.) γιου και διαδόχου του Σολομώντα, όταν ανέλαβε την βασιλεία, ζήτησαν οι εκπρόσωποι του λαού ελάφρυνση της φορολογίας αλλά η απάντησή του ήταν ότι «ο πατήρ μου εβάρυνεν τον κλοιόν υμών καγώ προσθήσω επί τον κλοιόν υμών, ο πατήρ μου επαίδευσεν υμάς εν μάστιγι καγώ παιδεύσω υμάς εν σκορπίοις...»⁴ (Βασιλειών Γ., κεφ. 12 .14), όμως με την παρέμβαση του Προφήτου Σαμαΐα προς τον Ροβοάμ, απεφεύχθη ο εμφύλιος πόλεμος.

Ο Προφήτης Αμώς (8ος αι.) «...ανθ' ών απέδοντο αργυρίου δίκαιον και πένητα ένεκεν υποδημάτων; ..και εκονδύλιζον εις κεφαλάς πτωχών και οδόν ταπεινών εξέκλιαν...»⁵ (Αμώς κεφ. 2, παρ.6-7), και «...διά τούτο ανθ' ών κατεκονδύλιζετε πτωχούς και δώρα εκλεκτά εδέξασθε παρ' αυτών, οίκους ξυστούς ωκοδομήσατε και ου μη κατοικήσετε εν αυτοίς, αμπελώνας επιθυμητούς εφυτεύσατε και μη πίνετε τον οί-

εβραϊκού κειμένου, γενική επιστασία Αθανασίου Χαστούπη, εκδ. Βίβλος Αθήνα 1955.

- 3 Για το θέμα των φυλετικών δομών στο αρχαίο Ισραήλ, βλ. Γ. Σαρηγιάννης, «φυλετικές υποδιαίρεσεις και πολεοδομικές έννοιες στους αρχαίους εβραίους κατά το εβραϊκό πρωτότυπο και την απόδοση των Ο'» στο *Δελτίο Βιβλικών Μελετών*, τ.8ος, 1989 σελ.49-87 όπου επισημαίνονται ασάφειες και παρερμηνείες στην μετάφραση των Ο' από το μασοριτικό κείμενο. Σχετικά βλ. και θετική κριτική του άρθρου αυτού από τον καθηγ. Π.Σιμωνά στο *Κριτικόν και Βιβλιογραφικόν Δελτίον, «Θεολογία»* τ.ΞΑ' (1990) σελ. 333-335.
- 4 «...Ο πατήρ μου σας επέβαλε ζυγόν βαρύν, εγώ θα προσθέσω εις τον ζυγόν σας. Ο πατήρ μου σας ετιμώρει με μαστίγια αλλ' εγώ θα σας τιμωρό με σκορπίους...».
- 5 «...επειδή όμως πωλούν το Δίκαιον διά χρήματα και τον πτωχόν δι' έν ζεύγος υποδημάτων, επειδή συντρίβουν την κεφαλήν των πτωχών και διαστρέφουν το Δίκαιον των ταπεινών...».

νον εξ αυτών...»⁶ (Αμός κεφ. 5.11, ομοίως του ίδιου κεφ. 7.4 κ.εφ). Το τελευταίο, έχει και το αντίστοιχο στην Αρχαία Ελλάδα, όπου ο Σάμιος γαιοκτήμονας Αγκαίος βασάνιζε τους δούλους του, και ένας γέρον δούλος του είπε ότι δεν θα πιεί από το κρασί του. Έγινε το κρασί, και ο Αγκαίος κάλεσε τον δούλο, και ετοιμάστηκε να πιεί έναν κύλικα του νέου οίνου, θυμίζοντας στον δούλο ό,τι του είχε πει. Ο δούλος απλά είπε «πολλά πέλει μεταξύ κύλικος και χειλέων άκρων⁷...», και εκείνη την στιγμή ειδοποίησαν τον Αγκαίο ότι ένας αγριόχοιρος καταστρέφει το αμπέλι του, όρμησε να τον ακοντίσει αλλά ο αγριόχοιρος σκότωσε τον Αγκαίο⁸.

► Ο Προφήτης Ησαΐας (8ος αι.) (1-17 κ.εφ.): «... Παύσατε από τον πονηριών υμών, μάθετε καλόν ποιείν, εκζητήσατε κρίσιν, ρύσασθαι αδικούμενον, κρίνατε ορφανών και δικαιούσατε χήραν...»⁹ και κεφ. 3-14 : «... Υμείς δε τι ενεπυρίσατε τον αμπελώνα μου και η αρπαγή του πτωχού εις τας οικίας υμών; Τι υμείς αδικείτε τον λαόν Μου και το πρόσωπον των πτωχών καταισχύνετε; ...»¹⁰

► Ο Προφήτης Μιχαΐας (8ος αι) αναφέρεται ευθέως στους Αρχοντες και την Εξουσία, πολιτική, δικαστική και ιερατική: «... ακούσατε δή ταύτα, οι ηγούμενοι οίκου Ιακώβ και οι κατάλοιποι οίκου Ισραήλ οι βδελυσόμενοι κρίμα και πάντα τα ορθά διαστρέφοντες... Οι ηγούμενοι αυτής μετά δώρων έκρινον και οι ιερείς αυτής μετά μισθού απεκρίνοντο και οι προφήται αυτής μετά αργυρίου εμαντεύοντοντο»¹¹ (κεφ. 3-9) και «... και επεθύμουν αγρούς και διήρπαζον ορφανούς και οίκους κατεδυνάστευον ...» (κεφ 2-2, όμοια 7-9 κ.εφ.)¹²

6 «... επειδή συντριβετε τον αδύνατον και λαμβάνετε φόρον επί του σίτου του, αν και εκτίσατε οικίας με λαξευτούς λίθους δεν θα κατοικήσετε εις αυτάς και αν και εφυντεύσατε εκλεκτάς αμπέλους δεν θα πίνετε τον οίνον των...»

7 «Πολλά μπορούν να συμβούν ανάμεσα στον κρατήρα και στις άκρες των χειλέων σου»

8 Αριστοτέλης, Σαμίων Πολιτεία, Θέογνις 783-788 κ.αλλ.

9 «Παύσατε να πράττετε το κακόν, μάθετε να πράττετε το καλόν, ζητήσατε Δικαιοσύνην, αναχαιτίσατε τον τύραννον, υποστηρίξατε τα δίκαια των ορφανών υπερασπίσθητε την υπόθεσιν της χήρας...»

10 « σεις είσθε οι ερημόσαντες τον αμπελώνα , τα αρπαγέντα από τον πτωχόν ευρίσκονται εις τας οικίας σας, με ποίον δικαίωμα καταπιέζετε τον λαόν Μου και καταθλίβετε το πρόσωπον του πτωχού;»

11 «Ακούσατε λοιπόν τούτο, αρχηγοί του οίκου Ιακώβ και άρχοντες του οίκου Ισραήλ, σεις οι οποίοι αποστρέφεσθε το Δίκαιον και διαστρέφετε το ευθές... οι αρχηγοί της απονέμουσαν το δίκαιον δωροδοκούμενοι, οι ιερείς της αποφαίνονται αντί αμοιβής, οι προφήται της προφητεύουσαν αντί χρημάτων»

12 «Εάν επιθυμούν χωράφια τα αρπάζουν, εάν δε οικίας τας λαμβάνουν δια της βίας ...»

► Ο Προφήτης Αββακούμ (7ος αι) δεν καταγγέλλει απλώς την ανομία προφητεύοντας γενικώς καταστροφές, αλλά προφητεύει κοινωνική εξέγερση: «... Ουαί ο πληθύνων εαυτώ τα ούκ όντα αυτού – εως τίνος; - και βαρύνον τον κλοιόν αυτού στιβαρώς, ότι εξαίφνης αναστήσονται δάκνοντες αυτόν και εκνήψουσιν οι επίβουλοί σου, και έση εις διαρπαγήν αυτούς...»¹³ (οπ.παρ. 2.6)

► Ο Προφήτης Ιερεμίας (7ος αι.): «... ότι ευρέθησαν εν τω λαώ μου ασεβείς και παγίδας έστησαν διαφθείραι άνδρας και συλλαμβάνουσαν, ως παγίς πλήρης πετεινών , ούτως οι οίκοι αυτών πλήρεις δόλου δια τούτο εμεγαλύνθησαν και επλούτησαν και παρέβησαν κρίσιν ουκ έκριναν κρίσιν ορφανού και κρίσιν χήρας ούκ εκρίνοσαν...»¹⁴ (κεφ. 5-26). Ο Ιερεμίας, από τους πλέον μαχητικούς Προφήτες, καταδικώθηκε από την Εξουσία, φυλακίστηκε, απελευθερώθηκε και έστειλε στον Βασιλέα Ιωακείμ τους λόγους του, ο οποίος τους διάβαζε και έριχνε τα φύλλα του τόμου στο πυρ. Στη συνέχεια συνελήφθη πάλι, οδηγήθηκε στους άρχοντες και βασανίστηκε, φυλακίστηκε, απελευθερώθηκε από τον επόμενο βασιλέα, τον Σεδεκία, (Ιερεμίας, κεφ. 19-20 κ.εφ.) αλλά τελικά κατέφυγε στην Αίγυπτο, όπου πιθανολογείται ότι εφονεύθη από εκεί συμπατριώτες του.

Συμπερασματικά μπορούμε πλέον να δούμε τον ρόλο των Προφητών στο αρχαίο Ισραήλ του 9ου-7ου αι.

Κατά τον Γιάννη Κορδάτο, «οι Προφήτες, όπως και οι άλλοι ιδεολόγοι μεταρρυθμιστές των αρχαίων ασιατικών και μεσογειακών χωρών καταπολέμησαν τα συμπτώματα της κοινωνικής κακοδαιμονίας και όχι τις βασικές αιτίες. Έβλεπαν την κοινωνική αδικία, ... καταλάβαιναν πως το κακό μπορούσε να φέρει κοινωνικές ανατροπές και καταστροφές αλλά οι ιδιομορφίες της αγροτικής οικονομίας που στηρίζονταν κυρίως στον θεσμό της δουλείας... δεν τους άφηναν να δουν κατάματα τις βασικές αφορμές και αιτίες...»¹⁵ και στην συνέχεια «... γι' αυτούς δεν υπήρχε άλλη σωτηρία παρά να γυρίσουν ... στις παλιές μορφές της κοινοτικής ιδιο-

13 «... αλλοίμονον εις εκείνον ο οποίος πλουτίζει με ό,τι δεν ανήκει εις εαυτόν, δεν θα σηκωθούν αιφνιδίως οι δανεισταί σου, δεν θα εξεγερθούν οι βασανισταί σου; θα γίνεις λεία των !...»

14 «Διότι μεταξύ του λαού Μου ευρίσκονται ασεβείς οι οποίοι ενεδρεύουν ως οι πτηνοθήραι και στήνουν παγίδα διά να συλλάβουν ανθρώπους, ούτω γίνονται μεγάλοι και πλούσιοι , γίνονται παχείς και στιλπνοί, υπερβαίνουν πάν όριον εις την ανομίαν, δεν υποστηρίζουν την υπόθεσιν του ορφανού διά να φέρουν αυτήν εις επιτυχίαν , και δεν υπερασπίζονται τα δίκαια των πτωχών...»

15 Γ. Κορδάτος Η Παλαιά Διαθήκη... σελ. 132

κτησίας...και προφητεύαν πως οι αδικούμενοι θα σωθούναπό εξωκοινωνικές δυνάμεις, από τον Γιαχβέ που ήταν ο Θεός της Δικαιοσύνης...».¹⁶

Ο Χρήστος Σπ. Αλβανός, στο βιβλίο του «ματιές στην εξέλιξη του ανθρώπου», Θεσσαλονίκη 1966¹⁷ αναλύει το θέμα και ορθώς επισημαίνει ότι ο στόχος των Κριτών και των Προφητών ήταν η επιστροφή στις αρχέγονες μορφές παραγωγής, θα υπενθυμίζαμε όπως περιγράφονται στον L.H.Morgan¹⁸, στον Ενγκελς¹⁹ και στον Lafargue²⁰, κάτι που επισημαίνει και ο Κορδάτος.²¹

Νομίζω ότι αυτή η κριτική του Κορδάτου για τους Προφήτες, δεν είναι απόλυτα σωστή, στους 9ο-3ο αιώνα είμαστε στην ακμή της δουλοκτησίας, ενός θεσμού (και ενός Κοινωνικού Συστήματος), που είναι στην ακμή του σε όλον τον Αρχαίο Κόσμο, και δεν υπάρχει καμία δυνατότητα αμφισβήτησής του. Τις βασικές αιτίες, μέσα στα πλαίσια αυτού του συγκεκριμένου Κοινωνικού Συστήματος, τις έβλεπαν -και πολύ καθαρά μάλιστα. Ήταν αυτή η ίδια η Δουλεία και οι Θεσμοί Ιδιοκτησίας και γι' αυτό και βλέπουμε στο Δευτερονόμιο σε πολλά σημεία (όπως και το Λευιτικό) ότι επιβάλλουν μέτρα περιορισμού του θεσμού, τουλάχιστον για ομοεθνείς και ομόφυλους (απελευθέρωση ανά επταετία, Ιωβηλαία έτη κ.λπ.), καθώς και μέτρα για τις εργασιακές σχέσεις, που είδαμε στην αρχή αυτού του άρθρου, και φυσικά για την ιδιοκτησία όπως αναλύθηκε.

Απλά, στους 9ο-3ο αι. το δουλοκτητικό σύστημα ήταν ήδη επαχθές, και η Δουλεία είχε επεκταθεί σε ομοφύλους και συμπολίτες λόγω χρεών, και οι στόχοι των κοινωνικών μεταρρυθμιστών ήταν η απαλλαγή των χρεών στους συμπολίτες τους, και αυτό κήρυτταν οι Προφήτες στο Αρχαίο Ισραήλ και εφαρμόζαν οι Τύραννοι και οι Νομοθέτες στην Αρχαία Ελλάδα, εκείνη ακριβώς την εποχή. Η λέξη «Τύραννος» ήταν φρυγική ή λυδική που αρχικά σήμαινε «μητέρα της πατρίδας», βασικά ήταν και αυτοί κοινωνικοί μεταρ-

ρυθμιστές υπέρ των εμποροναυτικών και μικροκαλλιεργητών, όπως οι Νομοθέτες, ή Αισυμνήτες,²² αλλά από την τότε Άρχουσα τάξη των γαιοκτημόνων δυσφημίστηκε για ευνόητους λόγους η δράση τους και η λέξη έλαβε την μεταγενέστερη σημασία της. Γνωστοί τύραννοι ήταν ο Περίανδρος και ο Κύψελος της Κορίνθου, ο Πεισίστρατος της Αθήνας, ο Πολυκράτης της Σάμου, ο Λύγδαμης της Νάξου, ο Ιέρων Α' των Συρακουσών ο Διονύσιος ο Πρεσβύτερος των Συρακουσών, και άλλοι, γνωστοί ως σοφοί, προστάτες των τεχνών, κατασκευαστές μεγάλων έργων και μεταρρυθμιστές²³.

Όμως, τίποτα περισσότερο δεν μπορούσαν να προτείνουν! Ακόμη και ο Αριστοτέλης στον 4ο αι. δέχεται την Δουλεία ως **αδιαμφισβήτητο** θεσμό²⁴, η κατάργηση της Δουλείας ήρθε ως κοινωνικό αίτημα 4-6 αιώνες αργότερα, στην Ρωμαϊκή εποχή, που ήταν ακριβώς και η εποχή αποσύνθεσης του Δουλοκτητικού Συστήματος. Άλλωστε, παρά την αμφισβήτηση του Κοινωνικού Συστήματος της Δουλείας στα Ρωμαϊκά χρόνια, (όπως την εποχή της εξέγερσης του Σπάρτακου στον 1ο αι. π.Χ.), χρειάστηκαν άλλοι 4-5 αιώνες ή και περισσότεροι για την ολική ανατροπή του από το Φεουδαλικό Σύστημα του Μεσαίωνα και την μετατροπή των δούλων σε δουλοπάροικους. Στο Βυζάντιο και στο Ισλάμ, για παράδειγμα, υπήρχαν δούλοι ακόμη και στον 10ο αι.

Θα μπορούσε κανείς να πει συμπερασματικά, «κάθε πράγμα στον καιρό του»: αυτές ήταν οι κοινωνικές συνθήκες εκείνων των εποχών, αυτές και οι αντιδράσεις των Προφητών, αυτή ήταν η εποχή, ως εκεί μπορούσαν να φτάσουν, και στα πλαίσια αυτά, ο κοινωνικός ρόλος των Προφητών ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Πολύ αργότερα, μεταγενέστεροι μεταρρυθμιστές έθεταν θέμα ανατροπής του Κοινωνικού Συστήματος, της Δουλείας, αλλά αυτό αφορά κοινωνικές εξελίξεις πολλών αιώνων αργότερα.

Ο Γεώργιος Σαρηγιάννης είναι ομότιμος καθηγητής του Ε.Μ. Πολυτεχνείου

16 οπ. παρ.

17 Βλ. στο διαδίκτυο «κοινωνικές ανισότητες και συγκρούσεις κατά την Παλαιά Διαθήκη» <https://www.pemptousia.gr › 2014/11 › kinonikes-anisotites...> 15.Νοεμβρίου 2014 (επίσκ. 28.9.2022) επιλογή αποσπασμάτων δρ. Μαρία Χρ. Αλβανού.

18 Lewis Henry Morgan, *The Ancient Society*, London 1877 ελλ. μτφρ. *Η Αρχαία Κοινωνία*, Αθήνα χ.χ.

19 *Η Καταγωγή της Οικογένειας*... οπ.παρ.

20 P. Lafargue, *Η εξέλιξη της ιδιοκτησίας*... οπ.παρ. για νεώτερα έργα βλ. George Thomson, *The Ancient Greek Society, The prehistoric Aegean*, London 1949, ελλ.μτφρ. *Η Αρχαία Ελληνική Κοινωνία, το Προϊστορικό Αιγαίο*, Αθήνα 1954, και ακόμη του Ernest Borneman, *Das Patriarchat* Fischer Verlag 1975, ελλ. μτφρ. *Η Πατριαρχία*, Αθήνα 1988 (έκδ. ΜΙΕΤ)

21 Γ. Κορδάτος, *Η Παλαιά Διαθήκη*... οπ.παρ.

22 Από το *αίσα* και *νέμειν*, εκείνος δηλαδή μου απονέμει τα πρόποντα (που συμβιβάζει ουσιαστικά αντιμαχόμενες κοινωνικές τάξεις).

23 Γ. Κορδάτος, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, τ. 1ος, κεφ. «η Τυραννίς» και υποσημ. σελ. 288

24 «...ει δε μήτε του ζήν μόνον ένεκεν αλλά μάλλον του εν ζην (και γαρ αν δούλων και των άλλων ζώων ην πόλις. Νυν δ' ουκ έστι διά το μη μετέχειν ευδαιμονίας μηδέ του ζην κατά προαίρεσιν ...» τονίζοντας το τελευταίο «(η πόλις έγινε) όχι μόνο για να ζούμε αλλά για να ζούμε με ευδαιμονία –αλλιώς θα υπήρχαν και πόλεις ζώων ή δούλων, κάτι τέτοιο δεν υπάρχει διότι (οι δούλοι και τα ζώα) δεν μετέχουν της ευδαιμονίας με δική τους θέληση...». Αριστοτέλους *Πολιτικά*, III 6-24 και III 935, 1280b- 41

«Οδομαχία» για την ιστορική μνήμη της Θεσσαλονίκης

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ
ΤΗΣ ΜΕΤΟΝΟΜΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΟΔΟΥ
«ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ»
ΣΕ «ΑΛΜΠΕΡΤΟΥ ΝΑΡ»

Της ΞΕΝΙΑΣ ΚΟΥΝΑΛΑΚΗ

Τον Μάρτιο του 2018 το δημοτικό συμβούλιο Θεσσαλονίκης, επί δημαρχίας Γιάννη Μπουτάρη, έλαβε ομόφωνα την απόφαση να μετονομαστεί ο δρόμος «Στρατηγού Αθανασίου Χρυσοχόου» σε «Αλμπέρτου Ναρ».

Ο πρώτος ήταν –διορισμένος από τον κατοχικό πρωθυπουργό Γιώργο Τσολάκογλου το 1941– επιθεωρητής Νομαρχιών Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας με στόχο την αντιμετώπιση των αποσχιστικών τάσεων που εκπορεύονταν από βουλγαρικούς, ιταλικούς και ρουμανικούς κύκλους.

Ο δεύτερος γεννήθηκε μεταπολεμικά. Ήταν γνωστός λογοτέχνης και ερευνητής, που ανέδειξε την παρουσία και την ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της πόλης και τον ρόλο της στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας της Θεσσαλονίκης. Ένας δρόμος, δύο διαφορετικές ιστορικές αφηγήσεις. Ο Γιώργος Αντωνίου, επίκουρος καθηγητής Εβραϊκών Σπουδών στο ΑΠΘ, θεωρεί εσφαλμένη ακριβώς αυτή την αφετηρία σύνδεσης των δύο ονομάτων, του Χρυσοχόου και του Ναρ. «Είναι σαν εκδικητική μνεία, λες και η μετονομασία έχει χαρακτήρα αντιποίνων μνήμης». Η διαίωση της δικαστικής περιπέτειας επιβεβαιώνει εν μέρει τον ισχυρισμό του.

Ενοχλημένοι με την απόφαση του δήμου οι απόγονοι του Χρυσοχόου άσκησαν προσφυγή στο Συμβούλιο της Επικρατείας που παρέπεμψε την υπόθεση στο Διοικητικό Εφετείο, το οποίο όντως τους δικάωσε. «Τυχαία το πήραμε χαμπάρι», λέει ο δικηγόρος Ηρακλής Σπανός, εγγονός του Χρυσοχόου. Έτσι έγινε, και η πινακίδα «Αλμπέρτου Ναρ» απο-

καθλώθηκε γρήγορα και ο δρόμος αναβαπτίστηκε «Αθανασίου Χρυσοχόου». Παράλληλα, οι συγγενείς του υπέβαλαν αγωγή κατά τριών αγωνιστών της αντιδικτατορικής αντίστασης –του πρώην βουλευτή του ΣΥΡΙΖΑ Τριαντάφυλλου Μηταφίδη και των δικηγόρων

Αλέκου Γρίμπα και Σπύρου Σακκέτα– για «προσβολή νεκρού», ζητώντας αποζημίωση και από τους τρεις το ποσό των 600.000 ευρώ.

«Γιατί το κάνατε αυτό;», ρωτάω τον κ. Σπανό. «Εσείς θα αφήνατε να λένε για τον παππού σας ότι αφάνισε το ένα πέμπτο του πληθυσμού της πόλης, ότι ήταν εκείνος που ξεκίνησε τους διωγμούς κατά των Εβραίων, ότι είναι ο υπεύθυνος για τα γεγονότα της πλατείας Ελευθερίας; Φτάσαμε σε τέτοιες υπερβολές. Κάθε μέρα μας έκαναν επίθεση στα πρωτοσέλιδά τους οι εφημερίδες “Documento” και “Αυγή” με ακραίες εκφράσεις», απαντάει.

Στα μέσα Σεπτεμβρίου τα τρία μέλη του Συνδέσμου Εξορισθέντων Φυλακισθέντων Αντιστασιακών (ΣΦΕΑ) 1967-74 προσέφυγαν εκ νέου στο Συμβούλιο της Επικρατείας κατά της απόφασης του Διοικητικού Εφετείου Θεσσαλονίκης για ακύρωση μετονομασίας της οδού σε «Αλμπέρτου Ναρ», παρότι ο κ. Σπανός επιμένει πως είναι αμετάκλητη. Είναι δυνατόν να επιλύονται τέτοια θέματα στα δικαστήρια; Ο συνταγματολόγος Νίκος Αλιβιζάτος θεωρεί ότι, με εξαίρεση

ακραίες περιπτώσεις, τέτοιου είδους προσπάθειες δεν έχουν νόημα, συχνά δε είναι και γελοίες.

«Ζήτημα τιμής για την πόλη»

Πρωταγωνιστικό ρόλο στην υπόθεση έπαιξε ο κ. Μηταφίδης, συμφοιτητής του Αλβέρτου Ναρ, για τον οποίο η υπόθεση έχει τόσο πολιτική όσο και συναισθηματική διάσταση. Στην ερώτηση κατά πόσον έχει εξελιχθεί σε βεντέτα μεταξύ των δύο πλευρών, ο κ. Μηταφίδης θυμώνει. «Είναι απαράδεκτο να κάνουμε λόγο για βεντέτα. Είναι ζήτημα τιμής για την ίδια την πόλη». Επιμένει ότι οι ιστορικοί διαθέτουν πολυάριθμα τεκμήρια που επιβεβαιώνουν «την εθνικά επιλήψιμη στάση» του Χρυσοχόου και «τη συνεργασία του με τους Γερμανούς». «Οι Θεσσαλονικείς τι λένε; Τους νοιάζει;», ρωτάω τον πρώην βουλευτή του ΣΥΡΙΖΑ. «Ε, δεν κάναμε και δημοσκόπηση. Οι δημοκρατικοί πολίτες είναι αναφανδόν μαζί μας. Υπάρχουν όμως και δεξιό ή ακροδεξιό που εξακολουθούν να ισχυρίζονται ότι ο ΕΛΑΣ ήταν αυτός που προκαλούσε τα ναζιστικά αντίποινα. Δεν αναγνωρίζουν ούτε αγώνες ούτε τίποτα».

Το τραύμα

Δεν είναι τυχαίο ότι όλα αυτά συμβαίνουν στη Θεσσαλονίκη, μία από τις πλέον αντιφατικές πόλεις της χώρας, με το τραυματικό παρελθόν που έκανε τον ιστορικό Μαρκ Μαζάουερ να την αποκαλέσει «Πόλη των φαντασμάτων»: την πόλη του Στέλιου Παπαθεμελή, του μητροπολίτη Ανθιμου, του Παναγιώτη Ψωμάδη και των μαζικών συλλαλητηρίων για τη Μακεδονία από τη μία, και του Γιάννη Μπουτάρη, του βαλκανικού κοσμοπολιτισμού, των μεσημεριανών γλεντιών στη Μοδιάνο και του Φεστιβάλ Θεσσαλονίκης από την άλλη.

«Η Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη συντηρητική, εθνικιστική, θρησκόληπτη. Αυτό αλλάζει σταδιακά, αλλά αργά. Παραμένουν όμως θύλακοι συντήρησης. Δυστυχώς, οι περισσότεροι που ενδιαφέρονται για τη διατήρηση της εβραϊκής μνήμης της πόλης είναι Εβραίοι

από τον υπόλοιπο κόσμο, που την επισκέπτονται, παρά οι κάτοικοί της», λέει ο Χασδάι Καπόν, γενικός διευθυντής του ομίλου Fais και πρώην αντιδήμαρχος Οικονομικών επί Γιάννη Μπουτάρη. Κατά τη γνώμη του, η αποκατάσταση της ιστορικής μνήμης πρέπει να γίνεται ψύχραιμα, χωρίς εξαλλοσύνες. Στην περίπτωση της μετονομασίας της οδού «Χρυσοχόου» αυτό δεν συνέβη – δόθηκε πρόσφορο έδαφος για να ανατραπεί δικαστικά η πρωτοβουλία. «Χρησιμοποιήθηκαν ατυχείς εκφράσεις, με αποτέλεσμα να στραβώσει το πράγμα». Ο ίδιος ο Καπόν θεωρεί ότι ο Χρυσοχόου ήταν στην καλύτερη περίπτωση «μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα», αλλά αποφεύγει χαρακτηρισμούς όπως «δωσίλογος».

«Τέτοιου είδους συντηρητικοί πολιτικοί εκείνη την περίοδο, σαν τον Σερεμέτη και τον Χρυσοχόου, ήταν αναμφισβήτητα εθνικιστές, αντικομμουνιστές, ακροδεξιό και φιλογερμανοί».

Στη συνομιλία μας ο κ. Μηταφίδης μνημονεύει και τον επονομαζόμενο «φον» Περικλή Βιζουκίδη, γερμανοτραφή και ιδρυτικό στέλεχος του ΑΠΘ, ο οποίος επίσης είχε τη δική του οδό έως το 2012, οπότε μετονομάστηκε σε «Αγωνιστών Πολυτεχνείου». Στα πρακτικά της Συγκλήτου του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου (ΑΠΘ) ο Βιζουκίδης εμφανίζεται να επιτίθεται στους συναδέλφους του κατηγορώντας τους ότι φταίνε εκείνοι και όχι οι Γερμανοί για τα προβλήματα λειτουργίας του πανεπιστημίου, επειδή δεν έχουν πνεύμα συνεργασίας με τους κατακτητές.

Σε όλες τις συζητήσεις με τους φορείς της πόλης επανέρχεται το θέμα μετατροπής της πλατείας Ελευθερίας σε πάρκινγκ, το οποίο φαίνεται ότι είναι από τα λίγα που σχετίζονται με την εβραϊκή κοινότητα και ευαισθητοποιούν τον τοπικό πληθυσμό. Ο Γιάννης Μπουτάρης απορρίπτει την ιδέα υπόγειου πάρκινγκ που έχει προκρίνει ο διάδοχός του Κωνσταντίνος Ζέρβας. «Σε ένα πάρκο μνήμης πρέπει να επικρατεί ησυχία». Αποκαλύπτει, μάλιστα, ότι ο κ. Ζέρβας βρέθηκε πρόσφατα αντιμέτωπος με την μήνιν του πρέσβη των ΗΠΑ Τζορτζ Τσουνή για την ολιγωρία του στο ζήτημα της πλατείας. Τον νοσταλγούν οι

Θεσσαλονικείς; «Κάποιοι μας μισούν ακόμη για την πολιτική μας. Με παίρνουν ανώνυμα τηλεφωνήματα και μου λένε: “Τι θες, κι άλλο μουσείο για τους βρωμοεβραίους;”. Είναι ντροπή που επιμένουν οι απόγονοι του Χρυσοχόου να αποκαταστήσουν το όνομά του».

Για να αποτιμήσει τη διένεξη περί μετονομασίας του δρόμου «Χρυσοχόου» σε «Ναρ» ο Δήμος Θεσσαλονίκης ζήτησε από τον διδάκτορα Οικονομικής Ιστορίας Ευάγγελο Χεκίμογλου να συντάξει έκθεση και να γνωμοδοτήσει για τη δράση του Χρυσοχόου. Περιγράφοντας το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο κινήθηκε ο Χρυσοχόου, ο Χεκίμογλου επισημαίνει πως «ο αστικός κόσμος ήταν αντικομμουνιστικός διότι η Ελλάδα ήταν επισήμως αντικομμουνιστικό κράτος από το 1929. Σήμερα, για πολλούς ο χαρακτηρισμός “αντικομμουνιστής” έχει αρνητική σημασία. Επί πολλές δεκαετίες, όμως, όχι μόνο αρνητική, αλλά και αξιόποινη σημασία είχε ο όρος “κομμουνιστής”».

Η οικογένεια του Αλμπέρτου Ναρ έχει επίμονα αποφύγει τη δημοσιότητα και τους χαρακτηρισμούς κατά της αντίπαλης πλευράς, αφού πιστεύει ότι στην πραγματικότητα ο Ναρ δεν εκπροσωπούσε κανέναν πέραν του εαυτού του. «Τόσο η πόλη όσο και ο Ναρ αξίζουν έναν δρόμο στο όνομά του. Αλλά ο Ναρ το αξίζει ως πρόσωπο, ως λόγιος “Σαλονικιός”, όπως θα έγραφε και ο ίδιος, και όχι λόγω του θρησκευματός του. Μία από τις ατυχέστερες φράσεις που γράφθηκαν είναι ότι ο Αλμπέρτος Ναρ πρέπει να τιμηθεί ως απόγονος Σεφαραδιτών. Πρέπει να τιμηθεί το πρόσωπο του συγγραφέα και όχι η θρησκευτική ομολογία του», αναφέρεται στην έκθεση του Χεκίμογλου.

Σχολιάζοντας τη γνωμοδότηση του Χεκίμογλου, το Εθνικό Συμβούλιο Διεκδίκησης των Οφειλών της Γερμανίας προς την Ελλάδα τη χαρακτηρίζει «επιλεκτική και αντιεπιστημονική». Σε ντοκουμέντο που μου απέστειλε ο κ. Μηταφίδης κοινοποιείται αντίγραφο οδηγίας του Χρυσοχόου από τον πρόεδρο της κυβέρνησης Τσολάκογλου για την αντιμετώπιση της «βουλγαρικής και αντιβλαχικής προπαγάνδας». Στα γενικά συμπεράσματα ζητείται «η απολύτως νομοταγής στάσις έναντι των Αρχών Κατοχής».

Περί δωσιλογισμού

Παρεμβαίνοντας στη συζήτηση περί δωσιλογισμού ο Στάθης Καλύβας, καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο της

Οξφόρδης, χαρακτηρίζει το θέμα ένα από τα πιο «δύσκολα» φαινόμενα της περιόδου της Κατοχής. «Πρώτον, συνιστά εξαιρετικά σύνθετο φαινόμενο στο οποίο κυριαρχούν οι αποχρώσεις και όπου η απλουστευτική μαυρόασπρη οπτική είναι εξαρχής σφάλμα. Δεύτερον, δεν μπορεί να αναλύεται και να ερμηνεύεται με βάση μια απλουστευτική οπτική του σήμερα (και ακόμη λιγότερο σημερινούς πολιτικούς στόχους): η ιστορική έρευνα, αντίθετα, απαιτεί την τοποθέτηση των ιστορικών υποκειμένων στο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής. Στη δική μας περίπτωση (που δεν είναι και η μόνη) η Κατοχή και η Αντίσταση συναρτήθηκαν με έναν Εμφύλιο, πράγμα που καθιστά τις επιλογές των υποκειμένων κάθε άλλο παρά προφανείς».

Χαμένοι στη μετάφραση

Ο ιστορικός Χάγκεν Φλάισερ, ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, στη διδακτορική διατριβή του, που γράφτηκε στα γερμανικά προ τριακονταετίας, και μεταφράστηκε στα ελληνικά με τον τίτλο «Στέμμα και σβάστικα», απέδωσε στον Χρυσοχόου την πρωτοβουλία για τον εξαναγκασμό του εβραϊκού πληθυσμού της Θεσσαλονίκης σε υποχρεωτική εργασία. Στη φωτογραφία του εγγράφου, όμως, το ντοκουμέντο δεν αναφέρει τον Α. Χρυσοχόου ούτε ονομαστικά ούτε με την ιδιότητά του. Απαντώντας στον ισχυρισμό περί λάθους σε μαραθώνια ανταλλαγή επιστολών με τον εγγονό του Χρυσοχόου, κ. Σπανό, ο Χάγκεν Φλάισερ εξηγεί: «Στη διατριβή μου... αναφέρθηκα στην εμπλοκή του Α.Χ. στην υπόθεση της επιστράτευσης 3.500 “έργων” Εβραίων για κατασκευή δρόμων κ.λπ. Έγραψα ότι η χρησιμοποίησή τους (αντί ντόπιων Χριστιανών) οφειλόταν “anscheinend (σ.σ. όπως φαίνεται, μάλλον) auf Anregung (σ.σ. σε παρακίνηση, πρόταση, παρότρυνση) der Generalinspektion für Mazedonien (Chrysochoou)”. Κατά την πορεία της πολύχρονης μετάφρασης και γλωσσικής επιμέλειας –στην οποία συνέβαλαν και native speakers– το διπλωματικό “μάλλον” χάθηκε».

Οι απόψεις δίστανται κατά πόσον πρέπει να αλλάζουν αμφιλεγόμενα τοπωνύμια με ρατσιστικό, αντισημιτικό, μισογυνικό περιεχόμενο. Και δη κατά πόσον αυτό μπορεί να γίνεται με προσφυγή στη Δικαιοσύνη. Ο συνταγματολόγος Νίκος Αλιβιζάτος μνημονεύει την επανεξέταση της «Δίκης των έξι» έπειτα από

προσφυγή των απογόνων του πρώην πρωθυπουργού Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη. «Είναι αυτή δουλειά των δικαστηρίων;», αναρωτιέται ηχηρά ο Νίκος Αλιβιζάτος. «Έχουν γίνει απίστευτες υπερβολές τα τελευταία χρόνια», λέει θυμίζοντας την απομάκρυνση του ονόματος του Αμερικανού προέδρου και ιδρυτή της «Κοινωνίας των Εθνών» Γούντροου Γουίλσον από κτίριο στο Πανεπιστήμιο Πρίνστον ή την αποκήρυξη της «Λολίτα» του Βλαντιμίρ Ναμπόκοφ ως ύμνου στην παιδοφιλία. «Αν αποδειχθεί ότι κάποιος που παρουσιαζόταν ως ήρωας της Αντίστασης δεν ήταν πραγματικά, θεωρώ θεμιτό να υπάρξει η αποκαθήλωση κάποιας προτομής ή η μετονομασία ενός δρόμου», καταλήγει και θυμίζει π.χ. την απομάκρυνση των σοβιετικών συμβόλων (όπως π.χ. της προτομής του Λένιν στο Βερολίνο, που ενέπνευσε και τον τίτλο της ταινίας «Αντίο, Λένιν» του Βόλφγκανγκ Μπέκερ) όταν εκ των υστέρων αποδείχθηκε πως τα

καθεστώτα αυτά ήταν τυραννικά.

Ο Γιώργος Αντωνίου, επίκουρος καθηγητής Εβραϊκών Σπουδών στο ΑΠΘ, συμφωνεί πως «ζητήματα ιστορικής μνήμης δεν πρέπει να επιλύονται στα δικαστήρια. Δεν γίνεται να είμαστε όμηροι κάθε συγγενούς για απόψεις που αφορούν σε δημόσια πρόσωπα και θέσεις ευθύνης, ειδικά σε τόσο κρίσιμες ιστορικές στιγμές 80 χρόνια πριν. Εδώ χρειάζεται ένα “κοινωνικό συμβόλαιο αλληλεγγύης” για να μην κινδυνέψει η ελευθερία του λόγου των ειδικών περὶ ιστορικού παρελθόντος», λέει και θυμίζει το προηγούμενο της παραπομπής του Γερμανού ιστορικού Χάιντς Ρίχτερ για την αναθεωρητική αποτίμησή του της Μάχης της Κρήτης. «Το θετικό της υπόθεσης είναι πως τέτοιες αντιπαραθέσεις παράγουν δημόσια συζήτηση σε θέματα που έμεναν στην ντουλάπα ως σκελετοί για πολλές δεκαετίες», καταλήγει.

(Από την ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 17.10.2022)

Εβραϊκές ταφόπλακες στο πρώην στρατόπεδο Π. Μελά

Η ιστορία ζωντανεύει μέσα στα χώματα του πρώην στρατοπέδου Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη, τέσσερις μήνες μετά την έναρξη του έργου που θα το μεταμορφώσουν στο υπερτοπικό Μητροπολιτικό Πάρκο Παύλου Μελά.

Κατά τη διάρκεια χωματουργικών εργασιών για την κατασκευή περίφραξης και διαμόρφωσης του Πάρκου, εντοπίστηκαν διάσπαρτες μαρμάρινες επιτύμβιες επιγραφές και μαρμάρινα υπολείμματα εβραϊκών μνημείων, προερχόμενα από το πρώην εβραϊκό νεκροταφείο στην περιοχή της Πανεπιστημιούπολης. Τα ευρήματα, σύμφωνα με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης, χρονολογούνται από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα και αποτελούν σημαντικό στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης.

Η καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης και η αποτροπιαστική σκύλευση των νεκρών εβραίων της πόλης μας, συντελέστηκε με-

τά τον Δεκέμβριο του 1942, από τους τότε κατακτητές Γερμανούς. Τα μάρμαρα του κατεστραμμένου νεκροταφείου χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια ως δομικά υλικά σε διάφορες κατασκευές της πόλης. Με τον τρόπο αυτό έφτασαν και στο στρατόπεδο για να τα προσεγγίσουμε σήμερα με τον απαιτούμενο σεβασμό και την ευαισθησία που τους αξίζει.

Με γνώμονα την αποκατάσταση της ιστορικής μνήμης και σεβασμό στο αποτρόπαιο γεγονός

που είχε στόχο την εξαφάνιση κάθε ίχνους εβραϊκού στοιχείου της πόλης, το πρωί της Τρίτης 5 Απριλίου 2022, τα ευρήματα παραδόθηκαν μέσα σε κλίμα συγκίνησης, στον κ. Δαυίδ Ναχμία εκπρόσωπο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης. Η τελετή πραγματοποιήθηκε παρουσία του Δημάρχου Παύλου Μελά Δημήτρη Δεμουρτζίδη και του επιστημονικού προσωπικού της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης.

(ΔΗΜΟΣ ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΛΑ, 5.4.2022)

Μια μετοχή του 1928 «αφηγείται» την ιστορία της υφαντουργίας «Λεβιάθαν»

Της ΣΟΦΙΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Ηταν το 1906, όταν μια εύρωστη οικονομικά οικογένεια Εβραίων του Βόλου, που είχε εγκατασταθεί εκεί από τη Χαλκίδα, η οικογένεια Μουρτζούκου, άνοιγε ένα εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας, με την επωνυμία «Λεβιάθαν», που έμελλε να εξελιχθεί σε μια κραταιά βιομηχανία, που την εποχή της ακμής της απασχολούσε περί τους 900-1200 υπαλλήλους και η φήμη της και τα προϊόντα της -ιδίως το φημισμένο κασμίρ της- «ταξίδευαν» πέραν των ελληνικών συνόρων. Κάποια χρόνια αργότερα, το 1928, το εργοστάσιο πέρασε στα χέρια των δύο αγοριών της οικογένειας, που το έφτασαν στην ακμή του ώσπου η λαίλαπα του πολέμου σάρωσε τα πάντα στο πέρασμά της...

Η ιστορία αυτής της ξακουστής υφαντουργίας «έπεσε» δυο φορές στα χέρια του Θεσσαλονικιού ιστορικού ερευνητή Δρα Λεόν Σαλτιέλ. Η πρώτη ήταν κατά την έρευνα για την έκδοση «Μην

Η μετοχή

με ξεχάσετε» (εκδ. Αλεξάνδρεια), που ο ίδιος επιμελήθηκε, μια συλλογή επιστολών, γραμμάτων που έστειλαν τρεις Εβραίες μητέρες από το γκέτο της Θεσσαλονίκης στους γιους τους στην Αθήνα, μερικές εβδομάδες ή μέρες πριν από την αναχώρησή τους προς το Άουσβιτς. Εκεί ανακάλυψε ότι η σύζυγος του Φρέντυ Μπαρούχ -ένα από τα παιδιά που λάμβανε επιστολές από τη μητέρα του Ματθίλδη- ήταν απόγονος της οικογένειας Μουρτζούκου. Μάλιστα, η Γιόλα Μπαρούχ ήταν αυτή που έδωσε τις επιστολές αυτές στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

Η δεύτερη φορά που χτύπησε το «καμπανάκι» της μνήμης για τον Δρα Σαλτιέλ ήταν όταν σε μια δημοπρασία στη Θεσσαλονίκη, ανακάλυψε μια μετοχή της υφαντουργίας «Λεβιάθαν» και γνωρίζο-

ντας την ιστορία της, τη «χτύπησε» και την απέκτησε. Όχι, όμως, για να την κρατήσει στην κατοχή του, αλλά για να τη δωρίσει -όπως κι έγινε- στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και συγκεκρι-

μένα στη διευθύντριά του Ζανέτ Μπαττίνου, την οποία και συνάντησε την περασμένη Δευτέρα στο περιθώριο της ολομέλειας της Διεθνούς Συμμαχίας για τη Μνήμη του Ολοκαυτώματος- IHRA, στο Γκέτεμποργκ της Σουηδίας.

«Είναι μια μετοχή του 1928, όταν η διοίκηση έχει πλέον περάσει στην επόμενη γενιά και η εταιρεία από ομόρρυθμη έγινε ανώνυμη. Μου έκανε εντύπωση το Άστρο του Δαβίδ που ήταν και το λογότυπο της εταιρείας και αποφάσισα να τη «χτυπήσω», λέει στο Αθηναϊκό/Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων ο κ. Σαλτιέλ, εξηγώντας πως «είναι απ' αυτές τις μετοχές που αν δεν γνωρίζει κάποιος την ιστορία της εταιρείας, περνούν απαρατήρητες συνήθως».

Πιστός στην αρχή πως όλοι οι άνθρωποι πρέπει να γίνονται κοινωνοί της ιστορίας (και) μέσα από τα αντικείμενα που την «αφηγούνται», ο Λεόν Σαλτιέλ δώρισε τη μετοχή στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, εκεί που φυλάσσονται και οι επιστολές του βιβλίου που επιμελήθηκε, νιώθοντας πως έτσι, όπως λέει, κλείνει ένας κύκλος.

Από την πλευρά της, η διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος τονίζει ότι «κάθε αυθεντικό έγγραφο ή τρισδιάστατο αντικείμενο που προστίθεται, εμπλουτίζει τη συλλογή του Μουσείου, οικονομολογεί και προσωποποιεί τη μακρά και πλούσια ιστορία των ελληνοεβραϊκών κοινοτήτων», ενώ σημειώνει πως δεν είναι η πρώτη ανάλογη δωρεά από τον Δρα Σαλτιέλ. «Ο Δρ. Σαλτιέλ είναι τακτικός “προμηθευτής” του ΕΜΕ, δωρητής τεκμηρίων, πολύτιμων ιστορικών στιγμών και δραστηριοτήτων των ελληνοεβραίων, όπως αυτή η σπάνια μετοχή, που θα προστεθεί στο υλικό που διαθέτουμε από την παλαιά Εβραϊκή Κοινότητα του Βόλου και θα φωτίσει μια εν πολλοίς άγνωστη πλευρά της επαγγελματικής ζωής της πόλης», αναφέρει χαρακτηριστικά η κα Μπαττίνου, παροτρύνοντας κι άλλους ν’ ακολουθήσουν το παράδειγμα αυτής της δωρεάς ώστε να εμπλουτιστούν οι συλλογές του Μουσείου και μαζί τους η γνώση για το παρελθόν.

Τα κασμίρια που «ταξίδευσαν» σε όλο τον κόσμο και «ξέφτισαν» στον πόλεμο

Αρχαία ιστορικά κείμενα, σύμφωνα με στοιχεία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου, αναφέρουν ότι από τον 1ο αιώνα μ.Χ. ζούσαν Εβραίοι στη Μαγνησία και στον γειτονικό Αλμυρό, αρχαίες επιτύμβιες εβραϊκές πλάκες της περιόδου 325-641 μ.Χ. ανακαλύφθηκαν στη σημερινή Ν. Αγχί-

αλο, ενώ τον 12ο αιώνα ο Ισπανός περιηγητής, ραββίνος Βενιαμίν μπεν Γιονά, από την Τουδέλα, έγραψε στο οδοιπορικό του ότι «...στον Αλμυρό υπήρχε μια ακμάζουσα Κοινότητα 400 Εβραίων». Η παρουσία των Εβραίων στον Βόλο συνεχίστηκε και την περίοδο της τουρκοκρατίας και όταν το 1881 η πόλη απελευθερώθηκε από τον τουρκικό ζυγό, υπήρχε μια οργανωμένη εβραϊκή κοινότητα. Σε αυτό το περιβάλλον, λοιπόν, αναπτύχθηκε μια έντονη δραστηριότητα από τους Βολιώτες Εβραίους στην επαγγελματική και

οικονομική ανάπτυξη του τόπου, με την υφαντουργία «Λεβιάθαν» να κατέχει δεσπόζουσα θέση.

«Σκαλιζοντας» κανείς το αρχείο μαρτυριών του Μουσείου Μνήμης του Ολοκαυτώματος της Ουάσιγκτον ανακαλύπτει τη μαρτυρία της Πωλέτ Νεχαμά - Μουρτζούκου, η οποία σε μια μακροσκελή αφήγηση «ξεδιπλώνει» τη ζωή της ίδιας και της οικογένειάς της πριν και μετά την Κατοχή. Γεννημένη στον Βόλο το 1933, η Πωλέτ (σ.σ. το εβραϊκό της όνομα ήταν Εσθήρ) Νεχαμά - Μπουρτζούκου, αδελφή της Γιόλας Μπαρούχ, θυμάται πως

οι Ρωμανιώτες (με καταγωγή από τη Χαλκίδα) παππούδες της ήταν αυτοί που έστησαν την επιχείρηση το 1906, προτού την παραδώσουν στα παιδιά τους, τον πατέρα της και τον αδελφό του.

Θυμάται ακόμα πως υπήρχαν τρία εργοστάσια στον Βόλο τότε με μεγάλη φήμη. Το ένα ήταν επίσης εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας και το άλλο έφτιαχνε εργαλεία, αλλά, όπως τονίζει, η βιομηχανία του πατέρα της ήταν η μεγαλύτερη, παράγοντας κασμίρια, με νήματα που εισήγαγε από την Αγγλία, τα οποία και την έκαναν ν’ αποκτήσει διεθνή φήμη.

Αναφέρει, επίσης, πως στο εργοστάσιο απασχολούνταν περίπου 900-1200 εργάτες, σε τρεις βάρδιες -πολλοί εκ των οποίων ήταν πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία- και σημειώνει πως όταν στις 5 το πρωί

Ο Λεόν Σαλτιέλ παραδίδει τη μετοχή στη διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος Ζανέτ Μπαττίνου

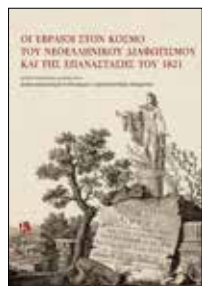
η μεγάλη καμινάδα του εργοστασίου ξεκινούσε τη λειτουργία της, ο μακρόσυρτος θόρυβός της ακουγόταν σε όλη την πόλη. «Ήταν σαν ξυπνητήρι», λέει με μια δόση χιούμορ.

Το ...«ξυπνητήρι» σίγησε και μαζί του και οι μηχανές του εργοστασίου, όταν ήρθε ο πόλεμος και οι Γερμανοί κατέστρεψαν πολλά μηχανήματα. Μετά τον πόλεμο δε, το εργοστάσιο ήταν σε πολύ κακή κατάσταση και παρά το γεγονός ότι βρέθηκε μια τράπεζα να δώσει δάνειο στην οικογένεια Μουρτζούκου για να σταθεί στα πόδια της, η μειωμένη παραγωγή σε συνδυασμό με τις δυσκολίες στην προμήθεια των υλικών και τη γενικότερη οικονομική κατάσταση, οδήγησαν στο οριστικό κλείσιμό του. Πέρασε στα χέρια της τράπεζας, μετατράπηκε σε σιταποθήκες, που εξυπηρετούσαν την ευρύτερη περιοχή, ενώ σήμερα έχει αποδοθεί στην εκπαιδευτική κοινότητα, με την περίτεχνη πρόσοψή του να σώζεται μόνο και να θυμίζει κάτι από την πρότερη χρήση.

(ΑΠΕ-ΜΠΕ, 30.11.2022)

*Τις φωτογραφίες παραχώρησε ο Λεόν Σαλλιέλ

Βιβλίο

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ
Οι Εβραίοι στον κόσμο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και της Επανάστασης του 1821

Επιστημονική Επιμέλεια:
Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου,
Κωνσταντίνος Ηροδότου

Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2022

Τα δοκίμια που περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο εστιάζουν στην πολυσήμαντη σχέση του εβραϊκού ζητήματος, αλλά και των ίδιων των Εβραίων, με τον Νεοελληνικό Διαφωτισμό και την Επανάσταση του 1821. Κατόπιν μιας μακράς αρχαικής έρευνας, που ξεκίνησε από την Ελλάδα και συνεχίστηκε στη Γαλλία, τη Γερμανία, το Ισραήλ, αλλά και την Αμερική, αξιοποιήσαμε άγνωστα τεκμήρια, τα οποία δημοσιεύουμε εδώ και χάρη στα οποία αποκαλύπτονται σημαντικές πτυχές της εποχής που περιέπεσαν σε λήθη. Πρόκειται για το πρώτο ερευνητικό βήμα στην προσπάθεια επανεξέτασης του ρόλου, της δράσης και της δυναμικής του εβραϊκού

πληθυσμού σε μια περίοδο ριζικών μεταβολών, η οποία εκτείνεται από τους προεπαναστατικούς χρόνους και την Επανάσταση μέχρι κάποιες δεκαετίες μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Μέσα από κεντρικές και έκκεντρες αφηγήσεις συζητείται ο πολυδιάστατος χαρακτήρας της διαδικασίας συγκρότησης της ελληνικής ταυτότητας, αποτυπώνεται η συμβολή των Εβραίων στην Επανάσταση του 1821, αναδεικνύονται οι οραματισμοί της εποχής, αλλά και καταδεικνύονται οι διαψεύσεις που ακολούθησαν. Υπό την προοπτική αυτή, η εν λόγω θεματική υπερβαίνει το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου περιορίζεται, αποκλύπτοντας την απρόσμενη επικαιρότητά της.

ZAN KOEN

Η παραγμένη δεκαετία για τον Εβραϊσμό της Ελλάδας 1980-1990

Εκδόσεις Φλαούνας, Αθήνα 2022

Στο τελευταίο του βιβλίο «Η παραγμένη δεκαετία για τον Εβραϊσμό της Ελλάδας 1980-

1990», ο δημοσιογράφος Ζαν Κοέν, με ακρίβεια και τεκμηριωμένα, αποτυπώνει τον διάχυτο αντισημιτισμό στην Ελλάδα κατά τη δεκαετία του ΠΑΣΟΚ επί Ανδρέα Παπανδρέου, το προ-αραβικό και αντί-Ισραηλινό κλίμα, όπως αυτό εκφραζόταν από τη Βουλή, την κυβέρνηση, τους βουλευτές, τα κόμματα, τα ΜΜΕ και τους καλλιτέχνες της εποχής. Το βιβλίο αποτελεί ένα ιστορικό ντοκουμέντο για την εποχή που έφερε πολλές αλλαγές σε πολλούς τομείς στην Ελλάδα και που φυσικά δεν θα μπορούσε να μην επηρεάσει τους Έλληνες Εβραίους.

ΣΤΕΛΛΑ ΣΑΛΕΜ

Τα χαμένα παιδιά της Θεσσαλονίκης - Παιδιά σχολικής ηλικίας

Εκδοση: Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Επίκεντρο 2022

Κυκλοφόρησε, από το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης και τις εκδόσεις Επίκεντρο, το δεύτερο μέρος της ερευνητικής εργασίας της Στέλλας Σαλέμ για τα «χαμένα παιδιά της Θεσσαλονίκης» και

τη μοίρα τους στη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής. Ο πρώτος τόμος (University Studio Press, 2017), με τον υπότιτλο «τα παιδιά που δεν έβαλαν το άστρο» περιελάμβανε τα Εβραίοπουλα ηλικίας κάτω των πέντε ετών. Ο δεύτερος τόμος αφορά τα παιδιά σχολικής ηλικίας. Πρόκειται για ένα συγκλονιστικό ιστορικό ντοκουμέντο που δίνει πρόσωπο και υπόσταση στους αμείλικτους αριθμούς των θυμάτων του Ολοκαυτώματος.

Η εισαγωγή δίνει στον αναγνώστη γενικά στοιχεία για την εβραϊκή παρουσία στην Θεσσαλονίκη, καθώς και το πλαίσιο της έρευνας που έκανε η Στέλλα Σαλέμ, η οποία συνέλεξε τις γεννήσεις των εβραϊοπαίδων μεταξύ 1925 και 1936 από το Ληξιαρχείο Θεσσαλονίκης, εκτείνοντας, δηλαδή, την έρευνα σε παιδιά που στην Κατοχή ήταν μεταξύ 7 και 18 ετών.

Στο δεύτερο στάδιο της έρευνας της, η συγγραφέας συνέκρινε τα ονόματα των παιδιών με αναφορές σε μαρτυρίες καθώς και με τα αρχεία του Γιαντ Βασέμ για να στοιχειοθετήσει τη ζωή και -στις περισσότερες περιπτώσεις- τη δολοφονία του κάθε παιδιού στα στρατόπεδα θανάτου.

Σε ιδιαίτερο κεφάλαιο περιλαμβάνονται τα περίπου 500 παιδιά που επέζησαν του Ολοκαυτώματος, ενώ σε 155 πυκνογραμμένες σελίδες αναγράφονται τα ονόματα 11.000 Εβραίοπου-

λων της Θεσσαλονίκης που εξοντώθηκαν κατά το Ολοκαύτωμα.

Το βιβλίο προσφέρει επίσης μια εξαντλητική βιβλιογραφία, δύο παραρτήματα με πίνακες και ένα πολύ ενδιαφέρον αρχείο φωτογραφιών.

ΑΧΙΛΛΕΑ ΦΩΤΑΚΗ
(ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΕΙΣΑΓΩΓΗ)

Ηλίας Πετρόπουλος - Για τους Εβραίους της Σαλονίκης

Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2022

Ήταν επόμενο ότι η βιωματική παρακαταθήκη του Ηλία Πετρόπουλου από τη Θεσσαλονίκη και το πάθος του να ασχοληθεί με όσα απέρριψε η εθνική ιστοριογραφία για δεκαετίες, θα τον οδηγούσε να ασχοληθεί με τους Εβραίους της Σαλονίκης. Αυτό που τον «έσπρωξε» όμως να καταπιαστεί με τα επώδυνα της μνήμης ήταν η αναβίωση του αντισημιτισμού στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Αυτό είναι το ιστορικό πλαίσιο των γραπτών του Πετρόπουλου που παρουσιάζονται σε αυτό το βιβλίο. Τα άρθρα του αποτέλεσαν τις κραυγές μιας ειλικρινούς αγωνίας, ενός ενεργού — ίσως του μοναδικού εκείνη την περίοδο— συγ-

γραφέα που διαμαρτυρήθηκε ενάντια στην εκούσια λήθη και τις κρατικές χρήσεις και καταχρήσεις της ιστορίας, αποκαλύπτοντας μέσα από τα γραπτά του πτυχές του αποσιωπημένου εβραϊκού παρελθόντος και της καθημερινότητας της πολυεθνικής πόλης της Σαλονίκης.

Δεν είναι καθόλου δευτερεύον ότι ο Πετρόπουλος έγραψε και ως μάρτυρας των γεγονότων, ως ένας μη Εβραίος, μιλώντας από τη θέση εκείνου που ανήκει στην πλειοψηφική κοινότητα. Με αυτή την έννοια, ο Πετρόπουλος προσφέρει στους αναγνώστες του έναν τρόπο να διαβάσουν την ιστορία και να τοποθετηθούν, ατομικά και συλλογικά, στον ιστορικό ρου.

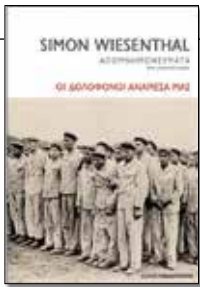
ΣΥΛΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ

Οι πολλαπλές εκφάνσεις του αντι-εβραϊσμού

*Επιμέλεια:
Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου
Πανεπιστημιακές Εκδόσεις
Κρήτης 2022*

Ο αντι-εβραϊσμός οδήγησε κατά το παρελθόν σε ανείπωτα εγκλήματα, όμως δεν έχει πάψει να στοιχειώνει τον σύγχρονο κόσμο. Ο συλ-

λογικός τόμος των «Πολλαπλών εκφάνσεων του αντιεβραϊσμού» αποσκοπεί στο να λειτουργήσει ως ένας, πιθανόν άβολος, καθρέφτης των πολύμορφων όψεων του ελληνικού αντι-εβραϊσμού, αναδεικνύοντας τις διασυνδέσεις του με τις συναφείς εξελίξεις στο ευρύτερο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι· ανατέμνει τη γέννηση και την εξέλιξη των ιδεολογημάτων που χρησιμοποιούσε και εξακολουθεί να χρησιμοποιεί η αντισημιτική ρητορική προκειμένου να βρει απήχηση στην ελληνική και την ευρωπαϊκή κοινωνία. Ο εξαιρετικά πολυδιάστατος χαρακτήρας του φαινομένου του αντι-εβραϊσμού επιβάλλει διαθεματικές προσεγγίσεις. Σε πείσμα των δυσκολιών αυτού του χαοτικού ερευνητικού πεδίου, οι συγγραφείς αποπειρώνται να φωτίσουν διαφορετικές και πιθανόν άγνωστες πτυχές μιας ρατσιστικής αντίληψης που κυριάρχησε στον 20ό αιώνα και συνεχίζει να δηλητηριάζει τη δημόσια σφαίρα. Εξετάζονται, συνδυάζοντας τη διαχρονική και τη συγχρονική οπτική, οι ιστορικές διαδρομές του αντισημιτισμού και η αναβίωσή του στη σύγχρονη πολιτική ρητορική, ο αντιεβραϊσμός στα γράμματα και στις τέχνες, ο αντίκτυπός του στο πεδίο των ιδεών, ενώ επιχειρείται και η προσέγγιση του Ολοκαυτώματος υπό το πρίσμα της βιοηθικής.

SIMON WIESENTHAL

Απομνημονεύματα Οι Δολοφόνοι ανάμεσά μας

Επιμέλεια Joseph Wechsberg,
μτφρ. Γεωργία Μίχα

Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Μάιος 2021

Κυκλοφόρησε η ελληνική έκδοση των απομνημονευμάτων του Simon Wiesenthal, με τίτλο «Οι

Δολοφόνοι ανάμεσά μας», η πρωτότυπη έκδοση της οποίας κυκλοφόρησε στη Μεγάλη Βρετανία το 1967.

Όταν οι Σύμμαχοι απελευθέρωσαν το στρατόπεδο συγκέντρωσης Μάουτχάουζεν, ο Simon Wiesenthal ήταν ανάμεσα στους επιζώντες μέσα σε ένα κτίριο γεμάτο πτώματα. Χάνοντας τη σύζυγο και την οικογένειά του στον πόλεμο και στους θαλάμους αερίων, ο Wiesenthal έβαλε σκοπό της ζωής του να ανακαλύψει και να συλλάβει τους Ναζί εγκληματίες πολέμου

που είχαν σκορπιστεί και κρύβονταν σε όλο τον κόσμο, προκειμένου να τους οδηγήσει ενώπιον της δικαιοσύνης.

Ο Wiesenthal έμεινε στην ιστορία ως ο άνθρωπος που ανακάλυψε το κρησφύγετο του Adolf Eichmann στη Νότια Αμερική, ως ένας επίμονος, ακαταπόνητος, ίσως υπερβολικά αφοσιωμένος ερευνητής. Τον αποκάλεσαν «εμμονικό εκδικητή» και «αηληή κυνηγό» των Ναζί, όμως το πορτρέτο του από τον Joseph Wechsberg, δημοσιογράφο

του The New Yorker, σκιαγραφεί ακριβώς το αντίθετο: έναν συμπονετικό άνθρωπο που δεν δίστασε να θέσει τη ζωή και την ψυχική του υγεία σε κίνδυνο, να θυσιάσει τα πάντα, προκειμένου να προστατέψει τους συνανθρώπους του και να φροντίσει ώστε να αποδοθεί δικαιοσύνη. Και όλα αυτά σε πείσμα των εναπομεινάντων υποστηρικτών των Ναζί, κάποιων κυβερνήσεων που δεν έβλεπαν με καλό μάτι την προσπάθειά του, αλλά και του μεγαλύτερου εχθρού στο πέρασμα του χρόνου: της λήθης.

Το ηθικό μας καθήκον: να μετατρέπουμε, καθημερινά, τη μνήμη σε πράξη

Της ΠτΔ ΚΑΤΕΡΙΝΑΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Συνέχεια από τη σελ. 2

πισμός των Εβραίων στα στρατόπεδα του θανάτου ξεκίνησε τον Μάρτιο του 1943 και οι απώλειες ήταν τεράστιες. Αντίθετα, στην ιταλοκρατούμενη ως τον Σεπτέμβριο του 1943 νότια Ελλάδα, ο εκτοπισμός των Εβραίων έγινε το 1944. Και μολονότι ξεθεμελιώθηκε σχεδόν ολοκληρωτικά η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, των Ιωαννίνων, της Κέρκυρας, αποτράπηκε, χάρη στην αλληλεγγύη του χριστιανικού πληθυσμού, την αρωγή της αστυνομίας και την ενδυνάμωση της αντίστασης, η ολοκληρωτική εξάλειψη του εβραϊκού στοιχείου από την πατρίδα μας.

ΩΣΤΟΣΟ ΤΟ ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ δεν είναι ένα έγκλημα που συνέβη στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης πολιτικοκοινωνικής συγκυρίας, ένα αποτρόπαιο γεγονός τη μνήμη του οποίου συντηρούμε, τιμώντας κάθε χρόνο τα θύματα της ναζιστικής λαίλαπας. Δεν είναι η οδυνηρή ιστορική εμπειρία ενός και μόνο λαού, αλλά μια αθεράπευτη πληγή στο σώμα όλης της ανθρωπότητας. Σε μια

εποχή που ο αντισημιτισμός διογκώνεται παγκοσμίως, είναι ηθικό καθήκον μας να μετατρέπουμε, καθημερινά, τη μνήμη σε πράξη. Να καλλιεργούμε την ιστορική γνώση. Να αναστοχαζόμαστε τις αιτίες που γέννησαν τον ναζισμό, τον ρατσισμό, τον αντισημιτισμό και κάθε είδους φυλετικές, θρησκευτικές και κοινωνικές προκαταλήψεις. Να εργαζόμαστε με περισυλλογή για την αφύπνιση των συνειδήσεων και τη θωράκιση ενάντια στη ρητορική του μίσους. Να ενισχύουμε την κοινωνική φιλότιτα και την αλληλεγγύη. Μόνον έτσι θα αποτραπεί η επανάληψη παρόμοιων εγκλημάτων που αμαυρώνουν τον πολιτισμό μας. Μόνον έτσι δεν θα «ακούσουμε και πάλι ψιθύρους από την κόλαση», όπως χαρακτηριστικά έγραψε ο σπουδαίος στοχαστής Τζορτζ Στάινερ.

[Ομιλία της ΠτΔ Κατερίνας Σακελλαροπούλου κατά την εναρκτήρια τελετή της Συνόδου Κορυφής των Δημάρχων κατά του Αντισημιτισμού, Αθήνα 30.11.22-1.12.22].

“CHRONIKA”

Edition of the Central Board of Jewish Communities in Greece

Summary of Contents of Issue 258, vol. 45 • July – December 2022

- ✓ In the editorial of this issue we publish the speech delivered by H.E. the President of the Hellenic Republic **Katerina Sakellaropoulou** at the opening ceremony of the **2022 Summit of Mayors against Antisemitism**, held in Athens from November 30 to December 1, 2022.
 - ✓ We also publish an account of the Summit, the **Joint Declaration** co-signed by the mayors and representatives of 25 cities across Europe, America and Africa, as well as the speeches delivered by the Mayor of Athens **Kostas Bakoyannis**, the Mayor of New York **Eric Adams** and the basketball player **Enes Kanter Freedom**.
 - ✓ The **essay on Alberto Herrera**, by professors John Kalef-Ezra and Dionyssis Drossos, sheds light on the Sonderkommando and the resistance in Auschwitz in which Herrera took active part.
 - ✓ Christos Moulias, lawyer and history researcher, presents the historic course of the Jewish Community of his hometown Patras, following the edition of his book **“The Jewish Community of Patras”** in 2015. The first part of the survey is published here covering the history of the community from antiquity to the Holocaust period.
 - ✓ We publish the second part of the essay of the researcher and writer Thrasyvoulos Papastratis on **“Antisemitism in Crete”**.
 - ✓ In their study **“The Jewish cemetery of Hania – a place of oblivion”**, historians Dafni Lappa and Katerina Anagnostaki reconstruct the history of the Jewish cemetery of Hania (Crete) in the post-war period.
 - ✓ From the volume of studies **“The Jews of Greece”** (curated by Giorgos Antoniou and Evangelos Chekimoglou, pub. Alexandria, 2022), we republish the **prefaces** of the President of the Central Board of Jewish Communities in Greece (KIS) **David Saltiel** and **Georgios Minoudis**, partner at the “Karatzas & Partners Law Firm” that sponsored the edition of the book. We also publish an account of the book presentation.
- In this issue’s section **“Personalities of the Greek Jewry”**:
- ✓ We explore the life and work of the late **Daniel Alchanatis**, President of the Athens Jewish Community and of KIS, on the occasion of the presentation of his biography “Daniel Alchanatis. A journey of responsibility and offering” (by Mimika Valenstein, ed. Nikas 2022), published on the initiative his children Josha and Delia Alchanati.
 - ✓ **Colonel Mordechai Frizis**, hero of the Greek Italian war of 1940, was awarded the Silver Medal of the Academy of Athens in October 2022. We publish here the Explanatory Memorandum, submitted by Prof. Michalis Stathopoulos, which refers to Frizis’ heroic actions in the Albanian Front.
 - ✓ In the memory of **Moshe Haelion**, Auschwitz survivor from Thessaloniki, who passed away in Israel on November 1, 2022, we republish the feature of the Athens News Agency (AMNA, 1.11.22), referring to his life and his resilience to fight for the preservation of the Holocaust Memory.
 - ✓ In an article entitled **“The prophets and their social role”**, Professor Emeritus Giorgos Sarigiannis analyzes how prophets dealt with social issues in ancient Israel of the 9th to 7th centuries b.c.e.
 - ✓ In her article **“Street fight over the historical memory of Thessaloniki”** (published in Kathimerini, 17.10.2022), journalist Xenia Kounalaki tracks the historical background of the renaming of the street “Stratigou Athanasiou Chrysochou” to “Albertou Nar”.
 - ✓ A number of **tombstones from the Jewish cemetery of Thessaloniki**, discovered during works at the former Pavlos Melas military camp, were handed over to the Jewish Community of Thessaloniki for safe-keeping.
 - ✓ **An old stock of the textile factory “Leviathan”** of the renowned Mourtzoukos Jewish family of Volos was acquired in an auction by history researcher Leon Saltiel and it was donated to the Jewish Museum of Greece. On the occasion of the handing over ceremony, journalist Sophia Papadopoulou examines the history of the factory that thrived until the German Occupation.
 - ✓ The issue closes with **book reviews**.

Cover illustration: *The Joint Declaration of the 2nd Summit of Mayors against Antisemitism (Athens, November 30 – December 1, 2022), co-signed by Mayors all over the world.*

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ: ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ: Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ.Ε. Δαυίδ Σαλιτιέλ • ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ-ΥΛΗΣ: Έφη Εζρατί

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ: Βουλής 36 • 105 57 Αθήνα Τηλ. 210 - 3244315-8

E-mail: info@kis.gr • Web site: http://www.kis.gr • Κωδικός εντύπου: 3502

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μιχάλης Κύρκος, Υψηλάντου 25 Αθήνα, τηλ.: 210 - 72 18 421

Τα ενυπόγραφα άρθρα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους. – Διανέμεται δωρεάν

Τα τεύχη των Χρονικών είναι αναρτημένα στον ιστότοπο του Κ.Ι.Σ.Ε.

